

FELSEFE ANSİKLOPEDİSİ

Cilt - 6

Editör: Ahmet CEVİZCI

Ebabil Yayınları: 121
Felsefe: 12

1. Baskı Ocak 2009
Felsefe Ansiklopedisi
Cilt - 6

Editör: Ahmet Cevizci

© Ebabil Yayıncılık 2009

Bu baskının bütün hakları Ebabil Yayınlarına aittir. Yayıncının yazılı izni olmaksızın kitabın tümünün veya bir kısmının elektronik, mekanik, fotokopi veya başka herhangi bir yolla basımı, yayımı, çoğaltımı ve dağıtımını yapılamaz.

Yayın Yönetmeni: Ahmet Şükrü Kılıç
Sayfa Tasarımı: Zehra Çıldam
Kapak Tasarımı: Mehtap Yürürmez
Baskı-Cilt: Nobel Basımevi
(Serifikalı No: 1005-06-001827)

KÜTÜPHANE BİLGİ KARTI

Cevizci, Ahmet.

Felsefe Ansiklopedisi / Editör: Ahmet Cevizci
1. Baskı, VIII + 908, 16x23,5 cm.
Kaynaklar ve indeks içermiyor
ISBN: 978-9944-446-55-6
1. Felsefe 2. Feminizm 3. Felsefi Antropoloji

Ebabil Bir Nobel Yayın Dağıtım Tic. Ltd. Şti. Markasıdır
Serifikalı No: 1005-06-001822

İvedik Organize Sanayi Ağaç İşletim Sitesi 521. Sokak No: 22-24 Ostim-Ankara
Telefon: +90 312 394 52 64 (pbx) Belgegeçer: +90 312 394 52 68
Web: <http://www.ebabilyayinlari.com>

Ankara Şube: Mihatapaşa Caddesi No: 74 Kocatepe Kültür Merkezi Kızılkırmak Sokak Gelişi Ankara
Telefon: +90 312 418 20 10 (pbx) Belgeçer: +90 312 418 30 20
Web: <http://www.nobelyayin.com> - E-mail: nobel@nobelyayin.com

İstanbul Şube: Molla Fenari Sokak No: 8 Çağaloğlu - İstanbul Telefon: +90 212 511 61 44
Belgegeçer: +90 212 511 61 49
E-mail: Istanbul@nobelyayin.com

Editör
Ahmet Cevizci

Genel Koordinasyon
Kasım Küçükakal (Uludağ Üniversitesi)
Ali Utku (Atatürk Üniversitesi)

Danışma Kurulu

Hadi ADANALI (*Çağdaş Düşünce, Eğitim Felsefesi, Ankara Üniversitesi*)
Mehmet AKGÜN (*Türk Felsefesi, Pamukkale Üniversitesi*)
Taylan ALTUĞ (*Estetik, Ege Üniversitesi*)
Ahmet ARSLAN (*İslam Felsefesi, Ege Üniversitesi*)
Hasan ASLAN (*Bilim Felsefesi, Akdeniz Üniversitesi*)
Ahmet Haluk ATALAY (*Hukuk Felsefesi, Marmara Üniversitesi*)
Yaşar AYDINLI (*İslam Düşüncesi, Uludağ Üniversitesi*)
Samet BAÇÇE (*Bilim Felsefesi, ODTÜ*)
Erdal CENGİZ (*Etik, Ankara Üniversitesi*)
Kürşat DEMİRCİ (*Çin Felsefesi, Marmara Üniversitesi*)
İbrahim EMİROĞLU (*Klâsik Mantık, Dokuz Eylül Üniversitesi*)
Melek DOSAY GÖKDOĞAN (*Bilim Tarihi, Ankara Üniversitesi*)
Bülent GÖZKAN (*Matematik, Mantık Felsefesi, Yeditepe Üniversitesi*)
Ali Osman GÜNDOĞAN (*Felsefe Tarihi, Muğla Üniversitesi*)
Solmaz ZELYUT HÜNLER (*Etiko-Politik Felsefe, Ege Üniversitesi*)
İlhan İNAN (*Dil Felsefesi, Boğaziçi Üniversitesi*)
Nalan KANTARCIOĞLU (*Dilbilim, Hacettepe Üniversitesi*)
Mustafa KARA (*Tasavvuf, Uludağ Üniversitesi*)
Recep KILIÇ (*Din Felsefesi, Ankara Üniversitesi*)
Nilgün TOKER KILINÇ (*Politika Felsefesi, Ege Üniversitesi*)
Şennur TUTAREL KIŞLAK (*Psikoloji, Ankara Üniversitesi*)
Zerrin KURDOĞLU (*İslam Felsefesi, Ege Üniversitesi*)
Zekiye KUTLUSOY (*Epistemoloji, Uludağ Üniversitesi*)
Mehmet ÖNAL (*Doğu Felsefesi, Adnan Menderes Üniversitesi*)
Emin ÖZMUTLU (*Fizik, Uludağ Üniversitesi*)
M. Sait REÇBER (*Çağdaş Düşünce, Din Felsefesi, Ankara Üniversitesi*)
Erdinç SAYAN (*Zihin Felsefesi, ODTÜ*)
Ömer Naci SOYKAN (*Sanat Felsefesi, Mimar Sinan Üniversitesi*)
İskender TAŞDELEN (*Modern Mantık, ODTÜ*)
Ümit TATLİCAN (*Sosyoloji, Sosyal Teori, Adnan Menderes Üniversitesi*)
Hasan Gürkan TEKMAN (*Bilişsel Bilim, Uludağ Üniversitesi*)
Ertuğrul TURAN (*Metafizik, Ankara Üniversitesi*)
Veli URHAN (*Felsefe Tarihi, Gazi Üniversitesi*)
Hasan ÜNDER (*Eğitim Felsefesi, Ankara Üniversitesi*)
Ali İhsan YİTİK (*Hint Felsefesi, Dokuz Eylül Üniversitesi*)
Şehabettin YALÇIN (*Felsefe Tarihi, Muğla Üniversitesi*)

VI. Cilde Katkı Yapanlar

Ali Erdem AKGÜL
Adnan Menderes Üniv., AYDIN
Mehmet AKGÜL
Selçuk Üniversitesi, KONYA
Mehmet AKGÜN
Pamukkale Üniver., DENİZLİ
Mustafa ALICI
Karadeniz Teknik Üniversitesi, RİZE
Vesile ALTINYAZAR
Adnan Menderes Üniv., AYDIN
Mustafa ARSLAN
İnönü Üniversitesi, MALATYA
Hasan ASLAN
Akdeniz Üniversitesi, ANTALYA
Mehmet Fikret ARARGÜÇ
Atatürk Üniversitesi, ERZURUM
Türker ARMANER
Galatasaray Üni., İSTANBUL
Yasemin AY
Adnan Menderes Üniv., AYDIN
Samet BAĞÇE
ODTÜ, ANKARA
Özlem IRMAK BALKIZ
Adnan Menderes Üniv., AYDIN
Nami BAŞER
Galatasaray Üni., İSTANBUL
Yeliz BİBER
Atatürk Üniversitesi, ERZURUM
Berivan BİNAY
Adnan Menderes Üniv., AYDIN
Işıl BAYAR BRAVO
Süleyman Demirel Üniv., İSPARTA
Lütfi CENGİZ
Selçuk Üniversitesi, KONYA
Ahmet CEVİZCİ
Uludağ Üniversitesi, BURSA
Ahmet CEYLAN
Yüzüncü Yıl Üniver, VAN
Fatma İREM ÇAĞLAR
Kocaeli Üniversitesi, KOCAELİ
Ömer ÇAHA
Fatih Üniversitesi, İSTANBUL
Bülent ÇELİK
Adnan Menderes Üniv., AYDIN
Erol ÇELİK
Atatürk Üniversitesi, ERZURUM

Sebahattin ÇEVİKBAŞ
Atatürk Üniversitesi, ERZURUM
Hasan ÇİÇEK
Yüzüncü Yıl Üniver, VAN
Hakan ÇÖREKÇİOĞLU
Adnan Menderes Üniv., AYDIN
Bayram DALKILIÇ
Selçuk Üniversitesi, KONYA
Gülhan DEMİRİZ
Adnan Menderes Üniv., AYDIN
Zeynep DİREK
Galatasaray Üni., İSTANBUL
Ayşe DURAKBAŞA
Muğla Üniversitesi, MUĞLA
Ragıp EGE
Strasbourg Üniversitesi, STRASBOURG
Fatih ELMAS
Uludağ Üniversitesi, BURSA
Sema ELYILDIRIM
Atatürk Üniversitesi, ERZURUM
İbrahim EMİROĞLU
Dokuz Eylül Üniversitesi, İZMİR
Sadık Erol ER
Atatürk Üniver., ERZURUM
Mehmet ESKİN
Adnan Menderes Üniv., AYDIN
Mukadder ERKAN
Atatürk Üniver., ERZURUM
Bülent GÖZKAN
Yeditepe Üniver., İSTANBUL
Hakan GÜNDOĞDU
Adnan Menderes Üniv., AYDIN
Hasan GÜVEN
Adnan Menderes Üniv., AYDIN
Hacer HARLAK
Adnan Menderes Üniv., AYDIN
Meral İŞILDAK
Adnan Menderes Üniv., AYDIN
Talip KABADAYI
Adnan Menderes Üniv., AYDIN
Mehmet Cem KAMÖZÜT
ODTÜ, ANKARA
Onur KARTAL
Atatürk Üniver., ERZURUM
Veysel KAYA
Uludağ Üniversitesi, BURSA

Taşkın KETENCİ
Mersin Üniversitesi, İÇEL
Muharrem KILIÇ
Sakarya Üniversitesi, SAKARYA
Zerrin KURTOĞLU
Ege Üniversitesi, İZMİR
Kasım KÜÇÜKALP
Uludağ Üniversitesi, BURSA
Mehmet KUYURTAR
Ege Üniversitesi, İZMİR
Uluğ NUTKU
Cumhuriyet Üniversitesi, SİVAS
Arda ODABAŞI
Serbest Araştırmacı, İSTANBUL
Mehmet ÖNAL
Adnan Menderes Üniv., AYDIN
Yaman ÖRS
Antalya Üniversitesi, ANTALYA
Şebnem ÖZKAN
Adnan Menderes Üniv., AYDIN
Emin ÖZMUTLU
Uludağ Üniversitesi, BURSA
Neşe ÖZTİMUR
Bağımsız Araştırmacı-Sosyolog
Faruk ÖZTÜRK
Yüzüncü Yıl Üniver, VAN
Ümit ÖZTÜRK
Uludağ Üniversitesi, BURSA
Bayram POLAT
Karadeniz Teknik Üniversitesi, RİZE
Tuncay SAYGIN
Adnan Menderes Üniv., AYDIN

Yusuf Ziya SÜMBÜLLÜ
Adnan Menderes Üniv., AYDIN
Muhammet TARAKÇI
Uludağ Üniversitesi, BURSA
İskender TAŞDELEN
Anadolu Üniversitesi, ESKİŞEHİR
Ali TAŞKIN
Cumhuriyet Üniversitesi, SİVAS
Ümit TATLİCAN
Adnan Menderes Üniv., AYDIN
Neşet TOKU
Atatürk Üniver., ERZURUM
Tayfun TORUN
Uludağ Üniversitesi, BURSA
Şennur TUTAREL KIŞLAK
Ankara Üniversitesi, ANKARA
Ali UTKU
Atatürk Üniver., ERZURUM
Veli URHAN
Gazi Üniversitesi, ANKARA
Serdar ÜNAL
Adnan Menderes Üniv., AYDIN
Hüseyin ÜRETEK
Adnan Menderes Üniv., AYDIN
Mustafa YILDIRIM
Atatürk Üniver., ERZURUM
Nimet YILDIRIM
Atatürk Üniver., ERZURUM
Muhsin YILMAZ
Uludağ Üniversitesi, BURSA

FENOMENOLOJİK SOSYOLOJİ

yaya dayanmayı gerektirdiği için, toplum içinde yaşayan insanlar şüphe metodu temelinde yaşayamazlar, aksine başka bazı temellerde davranmaları gerekir. Özetle, bilimsel araştırmacının, sosyologun tutumu, onun, bizzat içinde yaşadığı dünyanın, yaşantı dünyasının sağduyusal anlayışlarının genel kabul gören belirli özelliklerine şüpheyle yaklaşmasına imkân tanısa da, bilimsel araştırma birçok konuda doğal tutuna tâbi olmalı, yani birçok şey sorgulanmamalı ve bu şeyler bilimsel çalışma yapmanın koşulları olarak görülmemelidir (Cuff *et al.*, 1998). Belki de pozitivistlerin yaptığı gibi, sağduyu bilgisini, yani gündelik bilgiyi tamamen bir yanlış olarak bir kenara atmak yerine, hayatın farklı alanlarının (farklı ilke ve kaynaklardan beslenen) kendine ait birer sağduyu dünyası olduğu kabul edilmelidir.

Bu düşüncelere sahip olan Schutz, tıpkı Husserl gibi, her türlü pozitivistliği sosyolojiden uzaklaştırmaya çalışır. Ona göre, toplumsal yapılar üzerine bir analiz toplumsal ilişkilerin sahip oldukları anlamların kavranılmasını içeren hermeneutik bir ölçüde bağlı olmalıdır. Bu, sosyal bilimlerde nesnellüğün olamayacağı anlamına değil, bilakis bilimsel sorunun, bilimin kendi özzerkliliği ölçüsünde, bilim adamının biyografik konumundan bağımsız olduğu anlamına gelir. Ayrıca, toplum araştırmasının yanlış bir biçimde natüralist bir yapı içerisine oturtulması, tek tek aktörlerin bilinçleriyle inşa edilmiş ve onların özneler-arasılığıyla anlam kazanmış gerçekliği kavrama imkânlarını tamamen ortadan kaldırır. Schutz'a göre, sosyal bilim sadece ontolojik kabulleri bakımından değil, metodolojik kabulleri bakımından da yanlış bir yoldadır. Çünkü eğer toplumsal gerçeklik insanların bilinçleriyle inşa edilmişse, bu gerçekliğin doğası da salt düşünüm etkinliği ("fenomenolojik indirgeme") yoluyla incelenebilir. Bu yüzden, natüralist nesnel araştırma ve deney yöntemlerini toplumsal gerçekliğe uygulamaya dönük her girişim, bu çerçevede temelden yanlıştır (Hamilton, 1998).

A. CEVİZCI, *Paradigma Felsefe Sözlüğü*, Paradigma Yayınları, İstanbul 2000; R. COLLINS, *Four Sociological Traditions*, Ox-

ford University Press, 1994; A. COULON, *Ethnomethodology*, Sage Publications, 1995; I. CRAIB, *Contemporary Social Theory: From Parsons to Habermas*, Harvester and Wheatsheaf, 2nd Edition, 1992; E. C. CUFF - W. W. SHARROCK - D. W. FRANCIS, *Perspectives in Sociology*, Routledge, 3rd Edition, 1993; E. C. CUFF - W. W. SHARROCK - D. W. FRANCIS, *Perspectives in Sociology*, Routledge, 4th Edition, 1998; H. FERGUSON, "Phenomenology and Social Theory", *Handbook of Social Theory* (edit. by G. Ritzer - B. Smart), Sage Publications, 2001; A. GIDDENS, *Sosyolojik Yöntemin Yeni Kuralları* (çev. Ü. Tatlıcan - B. Balkız), Paradigma Yayınları, İstanbul, 2003; P. HAMILTON, "Bilgi Sosyolojisine Fenomenolojik Sosyolojik Yaklaşımlar" (çev. B. Balkız), *E.Ü. Sosyoloji Dergisi*, 6(1998), İzmir; D. LAYDER, *Sosyal Teoriye Giriş* (çev. Ü. Tatlıcan), Küre Yayınları, İstanbul, 2006; G. PSATHAS, *Phenomenology and Sociology*, University Press of America, USA, 1989; G. RITZER, *Sociological Theory*, McGraw-Hill International Editions, 2nd Edition, 1983; G. RITZER, *Sociological Theory*, McGraw-Hill International Editions, 2nd Edition, 1992; A. SCHUTZ, *The Phenomenology of Social World*, Northwestern University Press, 1967; M. SLATTERY, "Fenomenoloji" (çev. Hacer Harlak), *Sosyolojide Temel Fikirler* (yayına haz. Ü. Tatlıcan - G. Demiriz), Sentez Yayınları, Bursa, 2007; J. TURNER, *The Structure of Sociological Theory*, Wadsworth Publishing Company, 5th Edition, USA, 1991; R. A. WALLACE - A. WOLF, *Contemporary Sociological Theory*, 3rd Edition, Prentice Hall, Englewood Cliffs, New Jersey, 1991; M. WATERS, *Modern Sociological Theory*, Sage Publications, 1994; K. H. WOLF, "Fenomenoloji ve Sosyoloji" (çev. H. Rizatepe), *Sosyolojik Çözümlemenin Tarihi*, Verso Yayıncılık, Ankara, 1990.

Ayrıca bkz., BERGSON, BRENTANO, ÇAĞDAŞ KITA FELSEFESİ, DOĞALCILIK, DURKHEIM, ETNOMETODOLOJİ, FENOMEN, FENOMENOLOJİ, FENOMENOLOJİK HAREKET, HABERMAS, HUSSERL, KARTEZYENİZM, MERLEAU-PONTY, POZİTİVİZM, SCHUTZ, SEMBOLİK ETKİLEŞİMÇİLİK, TRANSENDENTAL FELSEFE, YAŞAMA DÜNYASI, WEBER, YÖNELİMSELLİK. Ümit TATLİCAN

FEODALİZM/FEODALİTE. Feodalizm, tarihsel süreçte yaşanmış toplumsal, ekonomik ve siyasal bir yapılanmadır. Feodalizm aynı zamanda bu boyutlarla ilgili niteliklere dayanan bir yaşam tarzını ve dünya görüşünü de ifade eder. Daha spesifik bir ifadeyle, "feodalizm" sosyo-ekonomik olarak her derebeyinin başka bir derebeyine bağlı olduğu, toprak mülkiyetinin asil ya da derebeyine aktarıldığı, karşılığında belirli hizmetlerin beklendiği, pazar ekonomisinde olduğu gibi özgür ve ücretli emek dolaşımının gerçekleşmediği, toprakta çalışan köylünün yer değiştirme özgürlüğünün bulunmadığı toplumsal hiyerarşik bir düzendir.

Latince "*feodum*" ile taşınabilir değerli mal anlamına gelen Germen kökenli bir kelimeden türetilen "feodalizm" in ilk izlerine daha milattan önce üçüncü yüzyılda Roma'da rastlanmıştır. Köleci bir toplum düzeninin çöküşünden sonra büyük toprak mülkiyetine ve toprak köleliğine dayalı olan bu düzen, ilk kez Batı Avrupa'da dokuzuncu ve onuncu yüzyıllarda ortaya çıkmış ve en yetkin şeklini on ikinci ve on üçüncü yüzyıllarda Kuzey Fransa'da yaşamıştır. Kısaca bağlılık zemini ve *fief* anlamına gelen feodalite, toplumun egemen kesimlerinin üyelerini belirli bir hiyerarşi içinde bağlayan kişisel bağlar bütünü olarak biçimlenir. Çok yönlü, güçlü bir biçimlenme olarak feodalizm, tarihsel süreçte uzun bir süre etkili olmuş, fakat etkisi burjuva sınıfının güçlenmesiyle birlikte azalmış ve 1789 Fransız Devrimi'yle birlikte siyasal bir sistem olarak tüm Avrupa'da çökmüştür. Ancak bir dünya görüşü ya da zihniyet olarak etkilerinin günümüze değin uzandığı ifade edilebilir.

Üzerinde uzlaşma sağlanan bir tanınmadan söz etmenin mümkün görünmediği bir yapılanma olan feodalite, ilk kez Boulainvilliere tarafından on sekizinci yüzyılda siyasal nitelik taşıyan bir anlamda kullanılmıştır. Onu Fransız İhtilali'ni hazırlayan önemli düşünürlerden biri olan Montesquieu izlemiştir. Her iki yazar da feodalite ile "egemenliğin çok sayıda prens arasında parçalanması" nı anlıyordu. Böylece Fransız İhtilali günlerinde "feodalite" söz konusu olduğunda "birçok zararları ve kötülükleri ile eski rejim"

anlaşılmaktaydı. Fransız ihtilalcileri krallığı devirdikleri zaman feodal rejime son verdiklerine inanıyorlardı. Buradan hareketle, feodalitenin Fransız İhtilali'nden sonra çok yaygın olarak kullanıldığı ve o günlerde kazandığı olumsuz anlamı bir daha üzerinden atamadığı beirtirebilir.

Farklılaşan vurgu odaklarına göre, feodalite, "gerçek mülkiyet haklarının aşırı bölündüğü, devlete ait olan ve gerçekte bölünmüş siyasal otoritenin, bağımlılık öğeleriyle dolu bir askeri sınıf tarafından kullanıldığı katı sınıflı bir toplum biçimi" (Ganshof, 1970: XV) ya da "sözleşmeye dayalı, karşılıklı yükümlülükler getiren kişisel bağımlılık hiyerarşisi" (Avcioğlu, 1980: 2073) olarak görülmüştür. Feodalite'nin tesadüfen kullanıldığını vurgulayan Rodinson'a göre ise, feodalizm "Ortaçağ Avrupa'sında vassallık bağları ile birlikte bütün bir siyasal sistem" olarak tanımlanmaktadır (Rodinson, 1978: 71-72).

Görüldüğü gibi feodalizmin tanımı konusunda çok sayıda görüş ileri sürülmüş ve bu tanımlardan hareketle pek çok toplum ve siyasal yapı feodal olarak nitelendirilmiştir. Örneğin ünlü Fransız tarihçi Claude Cahen'in bu konudaki değerlendirmesi şöyledir: "Toplumun, evrensel gelişmelerinin tipleri ve düzeyleri konusunda bir evrim biçimi saptamak isteyen tarihçilerin, Marksist olsalar da olmasalar da, kronolojik olarak antik çağların köleci sistemiyle modern kapitalizm arasında kalan ve az çok tutsaklaştırılmış köylünün emeğinin büyük toprak sahiplerinin ya da toprak ağalarının yararına sömürüldüğü her rejime 'feodal' deyimini uygulamaya eğilimleri vardır." (Cahen, 1979: 232).

Temel öğeleriyle feodal düzenin çerçevesi şöyledir: (1) Feodalite (Feodalizm), öncelikle serf emeğine dayalı büyük toprak mülkiyeti üzerine kuruludur. Çok sınırlı olan üretim araçları -toprağın dışında- köylünün malıdır. Toprağın tasarruf (kullanma) hakkı mülkiyet hakkını elinde tutan senyör tarafından köylüye bırakılmıştır. Köylü bu tasarruf hakkına karşılık elde edilen ürünün belirli bir oranını senyöre bırakmaktadır (*aynı rant*). Köylü bu düzen içinde angarya ile de yükümlüdür (*emek rant*). Ancak bu düzen

içinde köylünün de köle emeğine göre önemli farkı, verimin artmasından çıkarı olmasıdır. Kişi, kişiye bağımlılık biçimini sürdürmektedir.

(ii) Feodal düzeni belirleyen ikinci toplumsal olaylar dizisi, feodal dönemde görülen siyasal bölünmeye bağlıdır. Feodal dönemde ülke çok küçük ve kendi kendini savunabilir ve yetebilir siyasal birimlere bölünmüştür. Ancak bu birimleri kapsayan daha geniş bir siyasal örgüt de bulunmamaktadır. Dil, din... vb. birliğini koruyan bu küçük birimler arası ilişkiler, o da zorunlu olmamak koşulu ile, senyörler arası kişisel bağlılıkla sınırlanmıştır. Belirli tarihlerde görülen feodal ordular ancak bu yolla senyörlerin kendi aralarındaki mevcut bağlara dayanılarak sağlanmıştır. Ve yine feodal kralıkların yapısı da daha değişik değildir. Kral, öbürlerinin kendisine kişisel bağlarla bağlandıkları, bağlanmayı kabul ettikleri senyörler arasındaki "birinci" (*primus inter pares*) senyörden başka kimse değildir.

(iii) Bu siyasal yapı altında çıkan bir görüntü ise ekonominin bağımsız birimler biçiminde örgütlenmesidir. Feodal ekonomi dar, sınırlı ve bunlardan öteye kendi kendine yeterli ve kapalı bir ekonomidir. Bu nedendir ki, kentlerde örgütlenen zanaatkarlar feodal ekonomi içinde bir eklenti görünümünü sergiler. Kentlerde görülen zanaatkar örgütlenmesinde feodalitenin genel çizgilerini saptamak mümkündür. Zanaatkarlar arasında kişisel ilişkiler ve kişisel üretim egemendir. Ürün, üreticinin kişisel damgasını taşımakta ve bu nedenle önce pazarda değer bulmaktadır. Ayrıca üretim gelenekçi olmuş, büyük kayıtlara bağlı kalmıştır. Geleneklerin dışında yeni üretim ilişkileri ya da yeni üretim, yeni bir teknoloji büyük bir özenle yasaklanmıştır.

(iv) Feodal düzene en büyük darbeyi indirecek olan kent yaşamı ve kentleşme feodal yapıdan ayrı bir oluşumdur. Antik çağların görkemli siteleri yanında çok küçük kalan Ortaçağ'ın önde gelen kentleri, ticaret ve sanayi ile uğraşan, asil tabakaya ve kiliseye karşı siyasal ve askeri özerkliği olan bir yapıya sahiptiler. Bu şehir yapısı temelde feodal düzenle çelişkilidir. Her ne kadar kentlerde feodal dönemin kapalı ekonomisinin benzeri uygulamalar varsa da, buralardaki

gelişmeler, kırsal kesime oranla daha hızlı gerçekleşmiştir. Gelişme durumundaki kentler, kırsal kesimden çektikleri nüfusa çelişkiyi daha da büyütmişlerdir.

Feodaliteyi tarih içine yerleştirebilmek için, feodalitenin öncesindeki tarihî aşamaları kısaca gözden geçirmek ve onun doğuş koşullarını saptamak uygun olacaktır.

Feodalite Öncesi Toplumsal Tipler

İnsanlar, türlerine özgü niteliklerinin belirginleşmeye ve insan olarak tanımlanmaya başladıkları Alt Paleolitik Dönemden Neolitik Döneme kadar ilkel komünal topluluk olarak tanımlanan toplumsal kategorinin gelişme sürecini izlediler. Arkeolojik buluntular, Alt Paleolitik Dönem başlarındaki topluluk yaşantısına ilişkin olarak şöyle bir tablo sunmaktadır: Topluluklar 25-30 kişilik gruplar halinde, doğadan bulduklarıyla yetinen, avcı-toplayıcı bir yaşam tarzı sürdürüyorlardı. Buldukları çevrede yararlanabilecekleri besinler tükendiği zaman farklı bir yere gitmeleri gerektiğinden göçbeydiler. Doğa koşulları son derece zorluydu. Evrim çizgilerinin alt basamaklarındaki bazı hayvan türleri, ilk aletlerini henüz yapma çabasında olan *homo erectus* için başa çıkılması zor bir tehdit oluşturuyor ve topluluklara ağır kayıplar verdiriyordu. İklim koşulları, pek çok yerde yaşamayı ancak mümkün kılar şekildediydi. Bu nedenlerle, insan türünün ortalama yaşam beklentisi 20-25 yıl kadardı.

Alt Paleolitik dönemde cinsiyet temelinde biçimlenen ilk işbölümü gerçekleşmiştir. Onunla bağı net olan çocukların, dolayısıyla barınma yerinden uzaklaşamayacak durumda olan hastaların bakımını kadın gerçekleştirmekteydi. Kadın buna ek olarak gece sığındıkları yerlere yakın çevredeki yenilebilir küçük canlıları, bitkileri toplamayı üstlenmiştir. Çocukla ilişkisi uzun süre bilinmeyen, dolayısıyla bu yönde bir sorumluluğu olmayan erkeklerden bir grup her gün ava çıkmaktadır. Avdan dönenlerin getirdikleri ve yakın çevreden toplananlar bir araya getirilmekte ve grup içinde dengeli olarak paylaşılmaktadır. Yaşamı sürdürece kadar besin sağlama ve güvenlik ihtiyaçları o dönem koşullarına göre zorlu uğraşlar olduğu için, grupta durumu uygun olan herkesin bilfiil çalışması gerekiyordu. Bu durum ise

grup üyelerinin birbirleri karşısında ayrıcalıksız olmalarını ve sınıfsız bir topluluk yapısını mümkün kılmıştır. Öyle ki çok ileri-deki çağlarda kimi düşünürler, örneğin J. J. Rousseau, "devlet düzenlemelerine gerek duyulmadan" işleyen bu yapının, gıpta edilebilen bir "doğal durumu" temsil ettiği görüşündeydi.

Cinsiyet eksensiz ilk toplumsal işbölümünde kadının konumu, Ortaçağ sonlarında erk açısından kendilerini denk sayan feodalite arasında kralın konumu gibi bir eşitler arasında birinci konumudur. Bu özel konum öncelikle kadının doğurganlığının o dönem için mucizevi sayılan etkisinin yanı sıra, önemli bazı işlemleriyle ilgilidir: Barınma yerinin yakınlarındaki toplayıcılık, kadının erkeklere göre bitkilerle çok daha fazla haşır neşir olmasını gerektirmiştir. Bu da kadınların bitkilerin bazı sifalı özelliklerini keşfetmeleri ve bunu tedavide kullanabilmeleri anlamına geliyordu. Yine, çok daha tercih edilen bir yiyecek sağlanmasına rağmen avcılık, bitki kökleri, meyveler vb. sağlamak üzere yapılan toplayıcılığa göre, çok riskli, aynı zamanda rastlantılara bağlı bir etkinlikti.

Bir buçuk milyon yıl süren Paleolitik ve ardından gelen Mezolitik dönem boyunca insanlar salt tüketici bir yaşam sürmüşlerdir. Bu süreçte kültürel evrim çok yavaş gerçekleşse de, önemli pek çok kültürel yenilik topluluk yaşamına girmiştir: Orta Paleolitik'te ateşten daha çok yararlanma, Neander vadisinde o dönem varlık gösteren Neandertal insanlarca ölüleri gömme geleneğinin başlatılması söz konusu olmuştur. Gömütlerdeki buluntulardan hareketle, -kimi aletler, ok (kırmızı renkte aşı boyası) vb. - ölümlerin yolculuk olarak algılandığı kanısına ulaşılmıştır. Gömüte bırakılan ok, ölen kişiye hayatiyet kazandırma çabası olarak değerlendirilmektedir. Bu sağlanamazsa, "aralarından ayrılan" gittiği yerde bazı aletlere ihtiyaç duyacaktır. Alet teknolojisinde de önemli gelişmeler sağlanmıştır. İlk aletlerdeki, insan müdahalesinin, ancak bir uzman tarafından saptanabilecek kadar belirsiz ya da ace-mice olduğu söylenebilir. Alet teknolojisi, çok amaçlı kullanım alanlarından az amaçlı kullanıma, daha zor kullanımlı olanlardan, kolay kullanımlılara doğru verilmiştir.

Mezolitik Dönem bir geçiş dönemidir. İnsan yapısı ilk konaklara bugünkü Çekoslovakya ve Rusya'da rastlanırsa da göçbelik sürmektedir. Mezolitik Dönem'de, zamanımızdan otuz bin yıl kadar önce iklimde ılımanlaşma yönünde önemli ölçüde bir değişiklik gerçekleşti. Buzulların kıtalardan geri çekilişiyle gerçekleşen, ilk bakışta olumlu görünen bu değişiklikle, mevcut flora (bitki örtüsü) ve fauna (hayvan dağılımı) da değişti. İnsan topluluklarının avlamaya alışık oldukları ren geyiği, bizon vb. hayvanlar bir süre için çoğaldığından, geçici bir bolluk dönemi yaşandıysa da, bir süre sonra hayvan sürüleri değişen çevre koşullarına uyum sağlayarak azaldılar. Kalkanlar ise güneye doğru göç ettiler. İğne yapraklı ağaçlardan oluşan ormanlar çevreye yayıldı. Orman içinde avcılık farklı bir teknolojiyi gerektiriyordu. Bazı insan toplulukları, hayvanları izleyerek güneye indiler. Nehir kenarlarında, su ürünlerinden yararlanarak besin eksikliklerini telafi etme çabası içinde oldular.

İnsanlık tarihindeki en önemli dönüşümlerden biri Neolitik Devrim'dir. Neolitik ya da tarım devrimi her şeyden önce tüketici-likten üreticiliğe geçiştir. Tahılın ekilmesi, hasat zamanlarının izlenmesi gibi süreçlerle tarım, yerleşik yaşamı gerektirmiştir. İlk yerleşimler milattan önce 8000-6500 yılları arasında Mezopotamya'da gerçekleşmiştir. O zamana kadar muhtemelen istisnai bir iki alet dışında, tüm aletler ortaktı. İnsan yaşamına bu dönem ilk önemli mülkiyet konusu olan toprak girmiştir. Aşçılık çevrede tarla açma suretiyle gerçekleşen ilk tarım, tarlaları sahiplenmeyi, yaban hayvanlarından korumayı vb. gerektirmiştir. Toprak üzerinde hak iddia edilebilir ancak örgütlü bir yapılanma içinde mümkün olabileceğinden, devlet örgütü Sümerlerden itibaren site devletleri olarak tarih sahnesine çıkmıştır.

Sümerler, Asurlar, Babililer, pek çok açıdan tarihin ilk örneklerini yapılarında barındırmışlardır. Toplumsal kategori açısından ilgili devletler, sınıflı toplumların, dolaşısıyla köleci toplum yapısının ilk örnekleri olmuşlardır. Verimli topraklarına karşın Mezopotamya'nın doğal koşullarının uygarlık kurma açısından pek de elverişli olmadığı ifade edilebilir: "Hızla akan Dicle, sularda, kanalları kolaylıkla doldurup tıka-

bilecek kaba bir mil getirdiği için, ırmağın yatağını değiştirmesini önlemek, ancak dündenmeden gösterilen büyük çabalarla ve yorucu çalışmaları gerçekleştirilebilir. Kanallar her yıl temizlene bile, milin dibe çökmesinin bir sonucu olarak ırmak yatağı yavaş yavaş ova düzeyinin üzerine yükselebilir. Bu yüzden kanalların, ya da doğrudan doğruya ırmakların taşmaları hiçbir zaman önlenememiştir" (Frankfort, 1989: 76).

Bu riskli topraklarda site-devleti kurmanın, güçlü bir teolojiyle desteklendiği ifade edilebilir. Her sitenin kendine özgü bir koruyucu-tanrısı vardır. Tüm tanrı ve tanrıçalar Gök-Tanrısı Anu'nun yönettiği kutsal hiyerarşi içinde yerlerini alırlar. Her yeni yıl başında toplantı yapan tanrılar kentlerde yaşanabilecek veya oluşabilecek olan şeylerle ilgili kararlar alırlar. Her sitede, o sitenin koruyucu tanrısı için özenle yapılmış bir tapınak bulunur. Rahipler tanrılara nasıl hizmet edileceği, törenlerin nasıl yönetileceği gibi konularda yol göstericilik yapar. Rahiplerin saygın konumları aynı zamanda, nehirlerin taşma zamanları vb. konulardaki toplum için stratejik önem taşıyan gözlemleriyle de desteklenmektedir. Dönemin inancına göre insanın yaratılış nedeni, insan biçimli olarak tasarlanan tanrıları üretim yapmak zorunluluğundan kurtarmak, onlara hizmet edilmesini sağlamaktır. *Ensi* (kral) sözcüğünün Sümer dilindeki karşılığı, tanrının topraklarının yöneticisi ve çobanıdır. Bu şekilde siyasi erk de kutsallık, dolayısıyla özel bir meşruiyet kazanmaktadır (Özbudun, 1997: 53-98). Sümer topraklarında artı-ürünün yönetilmesi ve dağıtımını tapınak üzerinden gerçekleştirmiştir. *Nigenna* (kamu) toprakları tüm site ekilebilir alanının, dörtte biri kadarını oluşturmaktadır. İkinci kategoride, topluluk üyelerine geçinmeleri için paylaştırılan kur toprakları bulunmaktadır. Toprakların *uru'-al* olarak adlandırılan kısmı ise kiralanabilmektedir (Frankfort, 1989: 94). Köleci toplum tipinin ilk örneği olarak anılsa da, Sümerlerde kölelerin sonraki benzer örneklerine göre fazla olmadığını belirtmekte yarar vardır. Yabancı köleler, özgür kişilerle birlikte tapınakta, kamu topraklarında vb. çalışırdı. Özel kişilerin köleleri olmuştusa da bunlar nicelikçe oldukça azdı.

Sonraki Mezopotamya toplumlarından Babililerde ve onlara benzer şekilde Asurlularda belirgin bir sınıfsal yapı biçimlenmiştir. Bunlar (a) *Amelu* (soylular), (b) *Muskenum* (halk), ve (c) *Vardudan* (köleler) ibarettir. Kölelik, savaş sırasında esir düşerek gerçekleşebileceği gibi, bir kent sakininin borçlarını ödememesi de o kişinin köleliğine neden olabilir. Ayrıca, köleden doğmuş olmak, kölelik nedenlerindedir. Tarihsel süreçte, sınıflı toplum yapısının önemli bir özelliği "insanların hukuk önünde eşitliğinin benimsendiği" modern hukuk anlayışına ulaşıncaya değin, sınıfsal eşitsizliğin mevzuata yansımaları yönünde olmuştur. Kuşkusuz belirli bir dönemin hukuk sistemi, büyük bir çoğunlukla, önceki dönemlere göre ilerici unsurlar içermektedir. Örneğin bilinen eski kanunların en ünlülerinden Hammurabi (MÖ 1728-1686) Kanunları'nda meslek sahiplerinin görevlerini ihmalleri durumunda uygulanacak yaptırımlar düzenlenmiştir.

Feodalitenin ortaya çıkmasındaki en önemli neden Roma düzeninin karşılaştığı bunalımlardır. Yaygın görüşe göre, feodalite Batı gelişme çizgisinde kölelik döneminden sonra gelen zorunlu aşamadır. Başka bir deyişle, feodal düzenin Batı Avrupa'da Roma'nın yıkıntıları üzerine kurulduğu belirtildiğine göre, Roma İmparatorluğu'nun kendi doğal gelişmesi içinde feodaliteyi hazırlayacak olayların değerlendirilmesi gerekir. Burada tam bir Roma tarihi incelemesi mümkün değildir. Özetle Roma'nın siyasal, toplumsal ve ekonomik yapısı ile toplumları feodaliteye götürecek gelişmeler değerlendirilmeye çalışılacaktır.

Roma İmparatorluğu

Hukuk, mimari ve diğer sanat yönleri başta olmak üzere kültürel zenginliğiyle, insanlık tarihine çok önemli katkıları olan Roma Uygarlığı, toplumsal yapılanma açısından köleci toplum kategorisinin gelişmiş bir örneğidir. Özellikle İmparatorluk Döneminde sınırlarının çok genişlemesiyle, farklı kalemlerde devlet bütçesine aktarılan kaynaklar çok artmış, aynı zamanda savaş esirleri köleleştirildiğinden ülke büyük bir insan gücü potansiyeline sahip olmuştur.

Köleci toplumun arketipi olmakla birlikte, Roma, bazı kurumlarıyla feodal yapı modeli açısından bazı ilk örnekleri ya da öncü oluşumları bünyesinde barındırmaktadır. Feodalitenin belirgin bir karakteristiği, siyasi güç bakımından farklı konumlarda, koruyucu-kollanan ilişkisi içinde, birbirlerine göre derecelenen hiyerarşik bir feodal beylik yapısının arz etmesidir.

Roma'da aile çok özel bir yer tutan bir birim görünümündedir. Pek çok topluluk-toplum örneğinden farklı olarak, Roma'da aile, deyim yerindeyse, bir çeşit özerk hukuki birim konumundadır. Nitekim aile reisi (*pater familia*) aile üyeleri üzerinde tam bir otoriteye sahiptir. Öyle ki, bu otorite, gerekli gördüğü durumlarda aile üyelerini yargılamayı, cezalandırmayı, hatta öldürme ya da köle olarak satmayı kapsayacak denli genişti. Bunun dışında, uzmanlarca *gens* olarak tanımlanan özel toplumsal birimlerden söz edilir. *Gens*, kendi toprağında, lideri öncülüğünde belirli bir hukukî ve ekonomik özerlikle hareket edebilen bir birimdir. Roma'nın varlık gösterdiği ilk zamanlarda soylu *gens*lerin liderleriyle (*patronus*) onun himayesinde olan *clients*lerin ilişkisi, hukukî boyutu çok belirgin olmasa da, iki tarafa da önemli etik sorumluluklar yükliyordu. *Clients* koruma karşılığında belirli yükümlülükler üstleniyordu ki, bu yükümlülükler arasında liderin otoritesi altında askerî görev üstlenmek de bulunmakta ve özel bir önem taşımaktaydı.

Başlangıç tarihi tartışmalı olmakla birlikte, Cumhuriyet öncesinde hüküm süren Servius Tullius'un özel bir sınıfsal yapı oluşturduğundan söz edilir. Bu oluşum, feodal hiyerarşik yapılanma sistemiyle bir benzerlik göstermektedir. *Centurialar* toplumun gelir düzeyleri dikkate alınarak oluşturulan beş sınıfa ayrılmasıyla inşa edilen bir birimdir. İlgili mecliste temsil gücü, gelire ek olarak, bu gelire göre kararlaştırılan askerî destek oranına göre düzenleniyordu. Sistem, krallığın son döneminde kurulmuş olmakla birlikte, gerçek etkinliğini Cumhuriyet Dönemi'nde göstermiştir. Ortak askerî gücün oluşturulması açısından önemli bir benzerlik gösterse de, feodaliteye göre Roma örneğindeki kayda değer farklılık, burada soylula-

rm, yani *patricilerin* yanı sıra, varlıklı *pleblerin* de temsil edilebilmesidir. Böylece Roma'da özgür halk arasında ordu hizmetinden muaf olanlar sadece "sınıf altı" olarak (*infra classem*) nitelenen kesimdir.

Roma Uygarlığı, sahip olduğu bölgelerin çok geniş oluşu, tarımda, zanaatlarda çalıştırılan yoğun insan gücüyle önemli bir devlet gelirine sahipti. Etkili bir yönetim ve güçlü hukuk sistemiyle etkililiğini uzun süre korudu. Erken feodal dönemde, Franklarda dolaşımında olan paranın çok kısıtlı, yolların çok kötü oluşu nedeniyle pazar olanakları ve ticaretin sınırlılığı gibi faktörler, Roma için geçerli değildi. Ülkenin farklı bölgeleriyle ulaşım, mimari yönden etkileyici taş yollarla kurulmuştu. Yine, Yunan kültüründen öğrendikleri sikke basma etkinliği, burada çok geliştirilmişti. Ordunun bir kısım ihtiyacı aynı olarak (tahıl, vb. ödemeleriyle) sağlanıyorsa da, vergiler çoğunlukla nakdi olarak toplanabiliyordu. Nitekim farklı vilayetlerin (*diocesis*) vergileri ödemek ve ihtiyaç duyulan para hacmini karşılamak üzere yeni sikke basımı için darhaneleri olduğu biliniyor.

Ancak Roma uygarlığının çok uzun süren varlık döneminin sonlarına doğru, yıkılışa neden olan pek çok faktörün yanı sıra bu niteliğin de değişmiş olduğu bilinmektedir. Kuşkusuz bu güçlü yapılanmayı sarsan nedenler çok yönlü ve nicelik açısından fazladır. Çok genişlemiş olan ülke sınırlarının kontrolünün giderek zorlaşması; sahip olunan önemli zenginliklerin Germen akınlarına yol açması; Hristiyanlığın alt sınıflarda yayılarak birleştirici bir dünya görüşü oluşturması, bunlardan sadece birkaçıdır. Hristiyanlık ortaya çıkışında alt sınıftan kişilere, ölümden sonrası için umut vaat etmesinin dışında, gündelik yaşamda da paylaşım, güç birliği sunan bir felsefeye dayanıyordu. Hristiyan öncülleri bu felsefeyi yaşam pratiklerine geçirme konusunda titiz kişilerdi. Tutarlılıkları nedeniyle etkileri de büyük oldu. Bu süreçte İmparatorluk bütçesi açık vermeye başlamış, vergi açıkları zamanla büyümüş, tedavüldeki para miktarının yetersiz kalması, para değerinin (sikkelerdeki değerli maden oranının azaltılması yoluyla) düşürülmesi söz konusu olmuştur. Öte yandan son dönemlerde geniş çiftliklerin sahip-

leri, çalışan yoğun nüfusun kontrolünün etkin bir denetim organizasyonu gerektirmesi ve bu organizasyonu sürdürmenin zorlukları dolayısıyla bazı köleleri özgürleştirmeyi tercih ettiler. Bu mekanizma bir kısım kölenin kolonlaşması şeklinde işledi. Nitekim konuyla ilgili kimi yazarlar, toprağın işlenmesinden kişisel ya da ailevi bir yararı olmayan kölelerin, üretim araçlarını kötü kullanmaları nedeniyle toprak sahiplerinin onlara daha eski araçlar verdiklerini, dolayısıyla bu özelliğin, üretim araçları teknolojisinin gelişmesini zorlaştıran bir dinamik olduğunu vurgularlar.

Batı Roma İmparatorluğunun yıkılma tarihi (MS 476) yaklaşık olarak feodal dönemin başlangıç kronolojisine denk düşer. Avrupa'da feodalizmin başlangıç dönemi için gösterilen tarih yaklaşık milattan sonra 5.-11. yüzyıllar arasıdır. Bu tarih hemen hemen Avrupa'nın karanlık çağı olarak da tanımlanan Ortaçağ'ın ilk dönemine (M. S. 5-10) karşılık gelir. Kimi tarihçiler, örneğin V. Kerov (Kerov, 1997: 140), bu dönemi yukarı Ortaçağ olarak tanımlasa da, tarih çizgisinde genel kabul gören Paleolitik Dönem'in geçmişten günümüze doğru, alt-orta-üst Paleolitik tanımlama yönelimini izlemek ve buradan hareketle ilgili dönemi Alt-Ortaçağ olarak adlandırmak daha uygun olabilir. Bu konuda benimsenen bir başka yol, Erken Ortaçağ (MS 5-11), Yüksek Ortaçağ (MS 11-13), Geç Ortaçağ (MS 14-15) sınıflandırmasıdır ki, bu da önceki öneriye benzer bir mantık izlenerek oluşturulmuştur.

Geleneğe göre milattan önce 753 yılında kurulan bir kent olan Roma, Krallık (MÖ 753-509) ve Cumhuriyet (MÖ 509-31) aşamasından geçip İmparatorluğa (MÖ 31-MS 476) ulaşan bir devletin, bir dünya devletinin (*Imperium Romanum*) merkezidir. Roma'nın Kafkaslardan Atlas Okyanusu'na, İngiltere-Rhine-Tuna'dan Afrika çöllerine kadar uzanması kolay olmamıştır. Bu sınırlar yüzyıllar boyu süren bir mücadelenin sonucu ortaya çıkmıştır.

Roma siyasal anlamda gelişmeye Cumhuriyet devrinde başlar. MÖ 509'da hükümet darbesiyle krallık son bulur ve Cumhuriyet devri Roma'sı iki yüz yılı aşan bir süre içinde İtalya'yı denetim altına alır. Roma,

ikinci aşamada İtalya'nın güneyindeki Yunan kolonileri ve Kartaca ile denizde ilgilenmek zorunda kalır. Üç aşamada gerçekleşen Kartaca Savaşları (MÖ 264-146) Roma'nın Akdeniz egemenliği peşinde koşmasına neden olur ve sonunda Roma Batı Akdeniz'e, Helenistik krallıklarla yaptığı savaşlarla da Doğu Akdeniz'e egemen olur. Dolayısıyla Roma'nın büyümesi savaşların dışında zamanla silahların gölgesinde vasiyet ve birtakım anlaşmalarla gerçekleşmiştir. Cumhuriyet'in son yüzyılında (MÖ 1. yüzyıl) Marius-Sulla-Pompeius ve Caesar gibi ünlü komutanlar Akdeniz'i Roma Gölü (Mare Nostrum) haline getirdiler. Uzun iç çekişmelerden sonra MÖ 31 yılında Roma'nın Cumhuriyet devri kapandı.

İmparatorluk devri Roma'sı M. S. 2. yüzyılda özellikle Traianus (MS 98-117) zamanında en geniş sınırlara ulaştı. Sonuçta Roma, imparatorluk devrinde ulaştığı doğal sınırları içinde iç barışı korumaya ve oralarda tutunmaya çalıştı. Yaklaşık 250 yıl kadar süren Roma Barışı (*Pax Romana*) döneminde Roma'nın bütün uyrukları güven içinde yaşamıştır. Yani bu süre içinde imparatorluğun görkemine uygun büyük şehirler doğdu, genel su dağıtım sistemi, kanalizasyonlar, hamamlar, tiyatrolar, tapınaklar, *gymnasium*lar, kapalı pazaryerleri, arıtsal çeşmeler v.b. Roma kentlerinin simgeleri idi.

Bu arada bütün bu fetihlerle beraber Roma'nın siyasal, toplumsal ve ekonomik yapısının da büyük değişikliklere uğradığı unutulmamalıdır. Bunları kısaca değerlendirmek gerekirse: Roma'nın toplumsal yapısı Cumhuriyet ve İmparatorluk dönemlerinde önemli değişikliklere uğramıştır. Roma'nın kuruluşundan başlayarak kentte yaşamış ve hizmet görmüş olan patriciler (*patricii*) kan bağlarına göre kurdukları *gensler*, *curialar* ve *tribuslar* ile Roma'yı tam hukuklu vatandaşlar olarak yönetiyorlardı. Patriciler dışında Pleb adını taşıyan ikinci sınıf vatandaşlar topluluğu, küçük toprak sahiplerinden, esnaf ve zanaatkarlardan oluşuyordu. Bunların arasında fethedilmiş ülkelerden gelen ve Roma vatandaşlık hakkını elde etmiş varlıklı insanlar da vardı.

Patrici adıyla anılan tam hukuklu Roma vatandaşları, memur seçerler, seçilirler, ken-

di aralarında evlenirler, ticaret yaparlar ve meclislerde (*senatus* ve *curia*) bulunurlar ve oy verirlerdi. Diğer yandan plebler adıyla anılan az hukuklu küçük toprak sahipleri ise halk meclislerine girmekle beraber memurluğa seçilemiyor, patriciler ile evlenemiyorlardı. Dahası savaşlarda elde edilen toprakların dağıtımı da patriciler ile plebler arasındaki uçurumu her geçen gün daha da büyütüyordu. Roma işgal edip devlet toprağı saydığı (*ager publicus*) yerleri satarak ya da kiraya vererek kendisine gelir temin ediyordu. Bu toprak satımı, dağıtımı ve kiralanmasından en çok yararlananlar, esas itibarıyla zengin patricilerdi. Buna karşılık savaşa giderken gerekli tüm masrafları -silâh, elbise vb.- kendisi karşılamak zorunda olan fakir pleblerin durumu her geçen gün daha da bozuluyordu. Plebler, durumlarını düzeltmek için aldıkları borçları ödemeyince köle durumuna düşüyorlardı.

Bu durumda yaşamlarına bir düzen verilmesini isteyen plebler, patriciler gibi tüm haklara sahip olmak istiyorlardı. Milattan önce 494-300 yılları arasında süren çekişmelerden sonra Roma plebleri, patrici sınıfıyla Roma'nın yönetiminde gittikçe daha fazla söz sahibi olabilmeyi başardılar: Milattan önce 450 yılında "On İki Levha Yasası" nı aristokratik sözlü hukukunun yerine geçirebilmeleri bu yönde çok önemli bir girişimi ifade eder. Milattan önce 447'de Pleb meclisini bir halk meclisi durumuna getirerek *Senatus* gibi yasa çıkarma yetkisine sahip bir meclise kavuştular. Milattan önce 445'te ise Plebler ile Patriciler sınıfından olanların evlenmelelerini yasaklayan yasayı kaldırtılar. 421'de daha önce sadece Patrici üyelerine açık olan Roma yüksek memurlukları Pleblere açıldı. Milattan önce 326'da borç köleliği kaldırıldı; 287'de Plebler bir kez daha kendi devletlerini kurmak üzere Roma'dan ayrıldıklarında çaresiz kalan Patriciler, Pleb halk meclisinin *Senatus*'a eşit bir yasama gücüne sahip olmasını kabul ettiler.

Şimdi uzun bir sınıflar arası çatışmadan sonra billurlaşan toplumsal yapıyı, başka bir deyişle Roma İmparatorluk devri Roma toplumunu ana çizgileriyle değerlendirebiliriz: (i) *Senatus* Sınıfı: Geniş toprak (*latifundia*) ve servet sahibi zenginler; (ii) Atıllar Sınıfı:

İkinci derecede askeri ve sivil görevlere atanan orta sınıf; (iii) Halk Sınıfı: *Senatus* ve Atıllar sınıfının dışında kalan, esnaflık, zanaatkarlık, ticaret ve çiftçilik yaparak yaşamlarını sürdüren özgür Roma vatandaşları; (iv) Köle Sınıfı: Eşya gözüyle bakılan, hiçbir hakkı ve özgürlüğü olmayan sınıf.

Roma'nın ekonomik yapısına bakıldığında Cumhuriyet ve İmparatorluk dönemlerinde uzun süre liberal bir anlayışa yönlendirildiği anlaşılmaktadır. Daha sonraları düzene doğa ekonomisi ve bunu takip eden güdümlü ekonomi egemen olmuştur. Bununla birlikte Roma düzeninde, ekonominin itici gücünün "savaş" olduğu rahatlıkla söylenebilir. Fetihler geniş topraklar, yeni yatırım ve iş olanakları, köleleştirilen esirlerden bol ucuz köle emeği, ganimetlerden ve eyaletlerin sömürüşünden, vergilerden kaynaklanan büyük servetleri Roma'ya kazandırdı. Aslında fetihlerin en önemli meyvesi toprak oldu. Ele geçirilen kentlerin toprakları Roma kamu arazisine (*ager publicus*) katılıyordu. Bu topraklara Romalı vatandaş hukukuyla Romalılar ve Roma'nın müttefiki Latinler koloniler halinde yerleştiriliyor; yerli halk da devlet kiracısı sıfatıyla toprakları üzerinde yaşamaya devam ediyordu.

Bununla beraber, savaşlarla büyüyen Roma'da pazar ekonomisinin önem kazanmasıyla geniş topraklar belirli ellerde toplanmaya başladı. Tarıma pazarın isteklerine göre yön verilir oldu. Örneğin deniz aşırı ülkelerden daha ucuza getirilmesi nedeniyle büyük tarım işletmeleri hububat ekimi yerine işlerini bağcılığa, zeytinciliğe ve hayvancılığa kaydırdılar. Ancak pazar ekonomisinin geliştiği Cumhuriyet devrinde özellikle küçük çiftçiler topraklarını satmak ya da bırakmak zorunda kalıyordu. Zira, askeri seferlerin sık olduğu sıralarda her yıl ürünü tam kaldıracağı zaman silâh altına alınan ve tarlasına döndüğünde bunu işlemek için borçlanarak çiftçi, faiz oranlarının çok yüksek olmasından bunahoydu. Ertesi yıl ürünü kaldırıp borcunu ödeyeceği sırada tekrar silâh altına alınca bu kez iflasa sürükleniyor, topraklarını satmak ya da borcu karşılığında alacaklısına bırakmak zorunda kalıyordu. Böylece kendi topraklarında alacaklısının yarıcısı durumuna düşen köylülerin sayısı giderek artıyordu.

Kısacası, deniz aşırı fetihlerden sonra eyaletlerden ithal edilen hububat ile fiyat bakımından rekabet edemeyen küçük ve orta tarım işletmeleri, maddi imkânsızlıklardan dolayı tarım rejimini değiştiremedikleri için topraklarını satıyorlardı. Ayrıca bu sınıf savaşlardaki ölümler ve faiz oranları da yıkıcıdır. Oysa büyük malikâneler ürün verinceye kadar bekleyebildiklerinden topraklarına "asma" ve "zeytin" dıkebiliyorlar, yani tarım rejimini pazar durumuna göre ayarlayabiliyorlardı.

Dolayısıyla, lâtifundiaların oluşumu ekonomik, politik ve toplumsal çarpıcı sonuçlar doğurdu. Yukarıda değinildiği gibi, lâtifundialı küçük özgür çiftçiyi ezdiğinden kırsal kesim tenhalaştı. Toprağını satın Roma'ya doluşanlar plebler sınıfına katıldı. Cumhuriyet devrinin yoksul plebleri İmparatorluk devrinin proletarisi devlet yardımına muhtaç kaldılar ve Roma tarihi boyunca huzurluk kaynağı oldular.

Roma, sanayi alanında açıkçası Helenistik devrin mirası ile yetinmiştir. Yani her aradıklarını elleri altında hazır bulan Romalılar sanayi ve tekniği geliştirmek için çaba harcamak zorunluluğu duymamışlardır. Örneğin başkentte, tuğla yerine taş ve mermer kullanılan tapınaklar ve bazilikaların yapımı gibi Romalının ihtişam duygularını tatmin eden sanatlar yanında, tuğladan sağlam konutlara künklerle soğuk ve sıcak su sağlayarak konfora hitabeden yapılar ve kuyumculuk, değerli kumaş dokumacılığı gibi lükse cevap veren sanatlara önem veriliyordu. Başkentte büyük işletmelere yer verilmemişti. Büyük sayılabilecek işletmeler taş ocakları ve tuğla fırınları kırsal bölgelerde tarımsal işletmelerin bünyesinde bulunuyordu.

Esnaf yarı dini dernekler aracılığıyla dayanışma içindeydiler. İmparatorluk bu derneklerin çalışmasına göz yumarken, onları sürekli olarak denetim altında tutuyordu. Ticaret konusuna gelinece; büyük fetihler dönemine kadar Roma'da kapalı bir ekonomi egemendi. Fetihler, Roma'nın bu kapalı ekonomik yapısını çatlattı. Roma, ilk olarak İtalya sonra Akdeniz ticaretini denetim altına aldı. İmparatorluğun çeşitli yönlerine uzanan 100.000 km uzunluğundaki yollar, rih-

tımlar, limanlar, fenerler, antrepolar, ticaretin güven içinde yapılmasını sağlıyordu. Ayrıca, nehir yolları da kara ve deniz yollarına eklenerek, o dönemin dünyasının her tarafı ile ilişki kurulmuştur.

Yani, Akdeniz ticaretinin Roma'dan geliştirilmesiyle, imparatorluk içinde ticaret tarım ve sanayi dallarındaki gelişmeye paralel olarak uzmanlaştı. Örneğin, Mısır ve Sicilya hububat, Kuzey Afrika buğday, özellikle zeytinyağı, Yakındoğu lüks dokumaları ve sanat eserleriyle Uzakdoğu malları ticaretinde uzmanlaştı.

Ana çizgileriyle ifade ettiğimiz Roma ticareti zengin bir orta sınıf yarattı. Aynı şekilde küçük zanaatkarlar gibi tüccarlar da kendi aralarında mesleki birlikler kurmuşlardır. Ancak bunlar küçük zanaatkarların derneklerinden daha güçlüydü. Zafer ve fetihlerin Roma'ya ganimet adı altında ölçsüz derecede taşınır servetler aktırdığını, ancak bunların Roma'nın siyasal, toplumsal ve ekonomik yapısında bunalımlara yol açtığını belirtmek doğru ve uygun olur.

Roma düzenindeki bunalımlar ise şu şekilde değerlendirilebilir: Roma'nın bunalımı dönemlerinde toplumsal yapı altüst olmuştur. İç savaşlar Roma'nın pek çok eski soylu ailesini yok etmiş, buna karşılık köle asıllılardan İmparatorluğa çıkanlar olmuştur. Ayrıca askerî görevleri ellerinde tutanlar ordu ile beraber yükselmiş, başka bir deyişle Roma'da paraya ve orduya sahip olanların devri başlamıştır.

Büyük toprak sahiplerinden hayatlarını kurtaranlar malikânelerine çekilerek devlet baskısından uzaklaşmışlardır. Üstelik kendilerine sığınanlara da yaşama güvencesi sağlayabiliyorlardı. Kısacası, feodalleşen bu beyler ekonomik alanda da kendine yeterli durumda olduklarından siyasal bağımsızlıklarını elde tutabiliyorlardı. Bu gelişim de gerçekte Roma'nın sonunu hazırladı.

Roma'nın ekonomik ve siyasal bunalımında en ağır darbeyi orta sınıf gördü. Ticaret, sanayi ve esnaflıkla uğraşanlar, hiçbir güvenceleri olmadığı için bütün varlıklarını yitirdiler. Fabrika sahiplerinin, tacirlerin, dükkân sahiplerinin oluşturduğu, Roma barışının meyvelerini yemiş olan orta sınıf kendini proleterleşme kaderiyle karşı karşı-

ya buldu. Roma düzeninde büyük işletmelerin dışında bir bölümü toprağını yitirmiş ve ezilmiş olmasına karşın köylülük daima var olagelmış, kolonlar ise bu dönemde kesinlikle toprağa bağlanmışlardır. Roma'nın çöküş döneminde kölelik tam olarak kalkmamakla beraber bazı yerlerde kölelere özgürlük verilerek randımanlarının artması-na çalışılmıştır.

Siyasal ve toplumsal bunalımlara paralel olarak mali ve ekonomik bunalımlar gözlemlenmekteydi. Roma'nın ekonomik bunalımının kaynakları araştırıldığında, onun kolaylıkla Cumhuriyet devrine kadar gittiği görülebilir. Cumhuriyet ekonomisi büyümeye, fetihlere, emperyalizme dayanıyordu. Bunların sağladığı sonsuz olanaklarla hesapsız yaşanabiliyordu. Oysa İmparatorluk devrinde doğal sınırlar gerisine çekilen Roma, iç barışı korumak üzere savunma politikası izlemeye başladı. Koşullar değişmiş, lüks ve israf tutumu değişmemiştir. Devletin geliri artık iç olanaklara ve bunun arttırılması da sanayileşmeye bağlıydı. Doğrusu, önceden belirtildiği gibi, buna önem verilmeyordu. Öte yandan sınırların genişliği oranında ordu mevcudu çoğalmıştı. Hatta pleblere karşılıksız verilen hububat, et, zeytinyağı, şarap vb. bütçeye yük olmaktadır. Aynı şekilde imparatorluğun görkemiyile orantılı yapılar, sarayın lüks harcamaları gibi kısır yatırımlar da hazineyi güç duruma sokuyordu. Savaşlar da artık yeni olanaklar değil ek giderler ve bütçe açıkları getiriyordu.

Bununla beraber, siyasal koşullardan dolayı üçüncü yüzyıldan başlayarak vergilerin toplanması aksiyor ve miktarı da düşüyordu. Devlet borçlanıyor, vergileri arttırıyor ya da parayı ayarlıyordu. Fakat tüm bunlar uzun sürede etkin olmuyordu. Dahası devlet vergi politikası gereği yaptığı düzenlemeler aşamasında kalmayarak bazı iktisadi devlet kuruluşları kurmaya kalkıştı; dokumacılık, boyahaneçilik, kuyumculuk ve silah imalatçılığı gibi devlet işletmeciliklerini kurdu.

Sonuç olarak, yukarıda özetle değerlendirilmeye çalışılan Roma düzeni ve karşılaştığı bunalımlar, Ortaçağa pek çok kurum armağan etmek suretiyle, gerçekte feodal düzenin temellerini atarak tarihe mal olmuştur. Ve bu yüzden Germenlerin ağır darbeleri al-

tında bunalan Roma'nın son imparatorunun tahttan indirilmesi ve imparatorluk âlemlerinin Bizans'a gönderilmesi hiç kimseyi şaşırtmamalıdır.

Feodalitenin Oluşumunda Roma-Germen İlişkisi

Biri antik (Roma) diğeri primitif (Germen) çözülme durumundaki iki üretim biçiminin çarpışması Ortaçağ Avrupa'sına tümüyle yerleşen feodal düzeni oluşturmuştur. Yani Batı'da feodal sistemi Roma ve Germen miraslarının kesin birleşmelerinin ürünü olduğu, bu sistemin doğuşunun tartışılmaya başlandığı Rönesans devri düşünürleri tarafından da kabul edilir. Bu sorun üzerinde günümüzde tartışma, Aydınlanma Çağında feodalitenin Germen kökenli olduğunu kabul eden Montesquieu'ye kadar uzanır. O zamandan itibaren feodal sistemi doğuran karışımında Roma ve Germen öğelerinin katkı derecesi sorunu tarihçileri karşı karşıya getirmiştir. Soruna ulusal duygularını katarak yaklaşan tarihçilerin düşüncelerini birbirlerine çok ters düşmüştür. Bundan başka, feodal yapıda Romalılık ve Germenlik oranlarıyla ilgili tartışmalar da yapılmıştır. Oysa burada önemli olan oran değil, feodal Avrupa'da ortaya çıkan çeşitli toplumsal ve siyasal kurumlar üzerindeki etkileridir.

Ancak kaynakların karmaşıklığı ve iki sosyal sistemin içindeki evrimin paralellığı nedeniyle, belirli feodal kurumların birbiriyle olan uzak bağları bütün çabalara rağmen açıkça ortaya konulamamaktadır. Bu yüzden burada feodal düzenin çok belirgin bazı kurumlarının kaynakları açısından değerlendirilerek uygun olacaktır.

Senyörlük: Roma kökenlidir ve Gallo-Roman villasına dayanır. Burada geçen villa kelimesiyle hemen hemen kendine yeterli büyük tarım işletmeleri kastedilmektedir. Bu topraklar kolon adı verilen bağımlı köylüler tarafından işlenmekteydi ve köylüler elde ettikleri ürünün bir bölümünü senyörlere veriyorlardı. Bu sistem Germenlerde yoktur.

Vassallık: Belli başlı kökleri Germen *comitatusuna* ve Gallo-Roman *clientelasına* dayanır. Roma İmparatorluğu'nun çöküş devrinde büyük toprak sahiplerinin korumacılığı altına girenlerin sayıları her geçen gün artmıştır. Vassallık sisteminin temel

ögesi olan ve *feifi* yaratan *beneficium*, çöktü devri Roma'sında özellikle Kilise uygulamalarına ve Germen kabilelerindeki toprak dağıtımına bağlanabilir.

Serflik: Kolonluğun içinde bulunduğu koşullara ve aynı zamanda kabilenin savaşçılara gösterilmesi zorunlu saygının sonucu Germen köylüsünün özgürlüğünün çözümlenmesine bağlıdır. Bu arada Roma'da İmparator Diocletianus devrinde özgür köylülerin bağımlı duruma düşmesi de serflikin bir başka kaynağı olarak görülmektedir.

Diğer yandan Roma'nın güçsüz düşmesinde, Roma düzenindeki önemli bunalımların kaynağı olan Hristiyanlık ve Kilise'nin, feodalite'nin oluşmasında da göz ardı edilemeyecek ölçüde önemli bir etkisi olmuştur. Örneğin köleci düzenin yıkılmasında önemli bir rol oynadığı ifade edilen Hristiyanlık, gerçekte köleliği kabul etmekte, kölelere efendilerine itaat tavsiye etmekte, efendilere de kölelerine karşı adil davranmalarını öğütlemektedir. Zira onlara göre gerçek özgürlük bu dünyada mevcut değildir. Dahası bu konuda kilise o kadar katı bir tutum içindedir ki, serflere özgürlük vermeye kalkışanları aforoz ile tehdit eder.

Aynı feodal yapının kurumsallaşması açısından Frankların Merovenj ve Karolenj dönemleri incelenebilir. Bu arada "neden Franklar da bir başka devlet değil?" sorusu akla gelebilir. Bilindiği gibi feodalitenin en özgün örneği Batı Avrupa'da Fransa'da yaşanmıştır. Ayrıca bu özgün örnek de Frank Krallığı'nın kuruluş bölgesi olan Galya'da sergilenmiştir. Merovenj ve Karolenj dönemlerinin incelenme nedeni budur.

Feodal yapının oluşturulması açısından, Avrupa'nın etnik tablosunu baştanbaşa değiştiren Kavimler Göçü'nün yarattığı siyasal anarşide önemli bir rol oynayan Frank Krallığı'ndan, yani Franklar'ın Salienler kolundan Merovenjler ile Karolenjler'in evriminden söz etmek gerekir.

Beşinci yüzyılın sonunda, Roma İmparatorluğu'nun çöküşü sırasında Frankların kralı Clovis (465-511), bütün Galya'ya askerlerinin kahramanlığı ve Kilise'nin yardımı sayesinde hâkim oldu. Clovis, hükümdarlığının sonuna kadar genç Frank ulusunu otoritesi altında birleştirerek Merovenjler Dev-

leti'nin temellerini attı (481-511). Bunu izleyen devrede Clovis'in devleti önce dört oğlu arasında paylaştırdı, daha sonra krallar ve ileri gelenler arasındaki artan kavgalar sonucunda ilkel devlet halkı barış ve güven içinde tutmaktan aciz bir konuma düştü. İşte böyle bir ortamda korunmaya ihtiyaç duyanlar, bunu daha güçlü komşularında aramaya ve bu koruma karşılığında da bazı işlerin yapılmasını ister istemez kabul etmeye başlamıştı. Buna karşın siyasal yapıda etkili olmak ya da kendi güçleri ve zenginliklerini arttırmak kararında olanlar da mücadelelerinde kullanabilecekleri adamlara ihtiyaç duyuyorlardı. Böylece hem kralların hem de diğer senyörlerin çevresinde silahlı adamlar toplandı.

Görüldüğü gibi, Roma'nın son zamanlarında da başlamış ancak imparatorların sert tepkileriyle karşılaşmış olan bu tür uygulamalar Franklarda yasal dayanak bularak kurumsallaşmaya başlamıştır. Bir başka deyişle, koruma altına girmek isteyen ile korumayı kabul eden arasında yapılan sözleşmeler vassallığın ve senyörlüğün kurumsallaşmasının ilk tipik örnekleri olmuştur.

Burada böyle bir kalıp sözleşme (*Commendatio* = Bağlılık) örneği vermek uygun olabilir: Kendini başka birinin gücü altına emanet eden kişi: "Muhteşem Lord (A), Ben (B). Mademki herkes veya bazı kişiler tarafından, kendimi besleyecek ve giydirecek gücün yoksun olduğum biliniyor; sizden merhametinize, bana bağışlanacak iyiliklerinize ve koruyuculuğunuza girmek için izin istiyorum.

Beni besleyerek, giydirecek yardım ettiğiniz takdirde size saygı göstermeyi ve gücümün yettiğince size layık olmayı yükleniyorum. Yaşadığım sürece hür bir insanın yapması gerektiği kadar hizmete ve saygıya mecburum. Yaşamım boyunca koruyuculuğunuzdan çekilmek hakkına sahip olmayacağım, aksine geride kalan günlerimde sizin güç ve himayeniz altında olmalayım.

Eğer birimiz bu anlaşmanın esaslarını bozarsa ötekine para cezası ödemek zorunda kalacak, fakat bu anlaşmanın kendisi devam edecek. Bu bizler için iyi olduğundan, ilgili her iki taraf aynı olan kopyayı da yazacak ve imzalayacaktır." (Ganshof, 1970: 5-9).

Formüle edilen bu belgede de yazıldığı gibi koruma altına girme tam anlamıyla karşılıklı bir sözleşmedir. Ve söz konusu sözleşme iki taraftan birinin ölümü üzerine sona erer. Burada koruma isteyen - geleceğin vassalı- beklenen hizmetler açık olarak anlatılmamıştır, fakat bunların evleriyle birlikte askeri ve mali işler olabileceği tahmin edilebilir.

Her türlü toplumsal düzeydeki insanlar koruma isteyebilirdi. Korumayı kabul eden -Lord/Senyör- kendine bağlılığı sürdürülebilmek için devrin en önemli gelir ve zenginlik kaynağı olan toprağın bir bölümünü koruma isteyeneye yaşam boyu kullanmak üzere birtakım koşullarla verirdi. Uygun koşullar altında elde tutulan toprağa o çağın yazılı kaynaklarında "*beneficium*" denilmekteydi. Böylece *beneficium* "kolay koşullarda elde tutulan toprak" anlamında kullanılmaktaydı.

Ancak, buraya kadar değinilen senyörlüğün, vassallığın ve *beneficiumun* biçim kazanmaya başladığı Frank Krallığı siyasal anlamda iç karışıklıklardan hiçbir zaman kurtulamadı. Clovis'in soyundan gelenler sekizinci yüzyıla kadar hüküm sürdüler ve zamanla ikiye ayrılan krallıkta (Austrasia-Neustria) gerçek iktidar saray nazırlarının eline geçti. Merovenj kralları ise hiçbir işe karışmayan "Tembel Krallar" durumuna düştüler. Saray bakanlarından (Major Domus) Kısa Pepin'in 751'de son Merovenj kralını tahttan indirerek bu sülâleye son vermesiyle gerçekleşen hanedan darbesi sonucunda Merovenjler'in yerine Karolenjler geçmiştir.

Böylece 8. yüzyılın ortalarından 9. yüzyılın sonuna kadar Galya, Batı Almanya, Alpler bölgesi ve Kuzey İtalya'yı egemenliği altına alan Austrasia kökenli Frank ailesi (Karolenjler) Charlemagne (Şariman) döneminde (768-814) en parlak çağını yaşadı. Önde gelen Ortaçağ Avrupası ve Belçika tarihî araştırmacılarından Henri Pirenne, Karolenjlerin Avrupa tarihinde daha önce küçük bir role sahipken bu kadar stratejik bir konuma gelmelerini Akdeniz'in İslâm egemenliğine geçişle birlikte, odağın kuzeye kayışına bağlar. Konu üzerinde çalışan diğer tarihçilerden farklı olarak Pirenne, Morevenj döneminde Akdeniz'de ticarî can-

lılığın sürdüğü kanısındadır. Bu özelliğin değiştiği dokuzuncu yüzyıl ise ona göre Avrupa için köklü bir değişim dönemidir. Karolenjler'den Charlemagne, Batı Avrupa'da bir defa daha merkezi güçleri egemen kılarken gerçekte feodal düzenin de temellerini atıyordu.

Birbiriyle çelişir gibi görünen gelişmeler şu şekilde oluşmuştur: Charlemagne, bitmeyen enerjisiyle sürdürdüğü krallığı ve daha sonra imparatorluğu sırasında devletine yeni bir görünüm kazandırmış, Lombardia'yı, Saksonia'yı, Frisia'yı ve Catalonia'yı işgal etmişti. Bu başarıları onu Bizans'ın dışında Hristiyan dünyasının en büyük Batılı hükümdarı durumuna getirdi. 800 yılında Papa'nın başına taktığı taç ve verdiği imparator unvanı ile Batı İmparatorluğu'nu yeniden yaşattı.

Bu Karolenj ilerlemesi yalnız bir toprak ve imparatorluk tacı kazanılması olarak açıklanamaz. Nitekim Roma İmparatorluğu üzerindeki hak iddiaları kıtanın bütün Batı kesiminde gerçek bir kültürel ve idari Rönesans anlamını taşımaktaydı. Çünkü para basma işlemi yeniden başladı ve standart hale getirildi. Karolenj monarşisi Kiliseyle sıkı bir işbirliği içinde edebiyatın, felsefenin, sanatın ve eğitimin yenilenmesini sağladı. Sınırlar ötesindeki putperest ülkelerle din adamları gönderildi. Almanya'dan alınan yerler ve Sakson kabilelerinin bağımlılığıyla genişleyen sınır bölgelerine özel bir önem gösterildi. Buraların halkı sistemli bir biçimde din değiştirdi. Ve ülke yönetimi Roma modelinden esinlenerek kontluklara ayrıldı: Charlemagne'a sadık olanlar (*vassi dominici*) bu kontlukların başına getirilmekte ve görevlerini gereği gibi yapabilmeleri için askeri-idari ve hukukî yetkilerle donatılmaktaydı. Merkezi otoritenin açık ve kesin olarak uygulanmasına yönelik bu yetkiler imparator tarafından geri alınabilmekteydi. Bütün imparatorlukta yüksek dereceli görevlilerin sayısı 200-350 arasında değişmekteydi. Kontlara maaş yerine yörede imparator için toplanan vergilerin bir kısmı ile toprak verildi. Görevlerine imparator tarafından son verilebilen kontların daha sonraları giderek dokunulmazlık kazandıkları ve görevlerini temelli olarak sürdürdükleri görülür. Bunlardan aristokratik bir yapı oluşmaktadır.

Sonuçta Karolenj kral ve imparatorlarının çevresinde güçlü bir vassallar grubu oluşturulmuştu. Özellikle Charlemagne vassallığa son derece önem vermiştir. Kontları, dukleri, piskoposları, yüksek dereceli memurları vassallık statüsü ile kendine bağlamıştır. İşte Charlemagne'ın adamlarını böylesine kendisine bağlaması, yani onun kurduğu bu düzen şimdi ölümünden sonra kopan taht kavgaları sırasında da geniş bir alanda feodalitenin boy atmasına neden olmaktadır.

Böylece Karolenjler'in *beneficium*lara verdiği şekil Merovenjler'den farklı olmuştur. Yukarıda belirtildiği gibi, Karolenj *beneficium*ları genellikle devlet görevlilerine görevlerini krala sadık olarak yürütmeleri için veriliyordu. Ayrıca kilise de *beneficium* dağıtmaya devam ediyordu. Bununla beraber, *beneficium*lar ömür boyu verilirken giderek kalıtsal bir nitelik kazanmaya başladılar. Sonuçta, herkesin devlete karşı yükümlü olduğu görevlerden başka, başkalarına karşı da yerine getirmesi zorunlu görevler oluşuyordu. Bu ise hükümsüzlüğe, anarşiye ve daha sonra da bir yığın insanın hükümetine doğru atılmış bir adımdı. Çünkü *beneficium* sahiplerine tanınan bazı ayrıcalıklar, muafiyetler doğallıkla onların yarı bağımsız birimler haline gelmelerini kolaylaştıracaktı. Örneğin, kraldan *beneficium* alan bazı önemli vassallara verilen vergi toplama ve bunu dilediğince kullanma yetkisi, onu güçlendiren bir unsurdur. Kendisine vergi bağımsızlığı sağlananların topraklarına devlet memurlarının girmesi yasaktı. Oralarda adaleti gerçekleştirmek de *beneficium* sahibine ait bir görev olmaktadır.

Dolayısıyla Karolenjler devrinde de güçsüzün güçlü olanın koruması altına girmesi usulü devam etti. Senyörden koruma isteyenler, eskiden olduğu gibi sözleşme yapıyorlar ve senyörlerine bağlı kalacaklarına dair yemin ederlerdi. Sonuç olarak, bütün bu yapısal değişikliklerde, ekonomik açıdan güçsüz olanların durumları; güçlülerin topraklarını daha iyi değerlendirmek ve siyasal güç kaynağı olarak toprağı kullanmak istemeleleriyle beraber; siyasal yapıdaki güvensizlik, dengesizlik, iç savaşlar ve yağmalar etkili olmuştur.

Karolenj İmparatorluğu 840'tan başlayarak yavaş yavaş çökmüştür. 843 yılında Verdün bölünmesi ile imparatorluk dağılır. İmparatorluk taçı üzerindeki çekişmeler Macar, Viking, Arap ve daha sonraki Norman saldırıları ve bunlar karşısında krallıkların güçsüzlüğü eski imparator vassallarını, yani o günlerin senyörlerini buldukları yerleri kendi başlarına korumaya zorluyordu. Onlar da kaleler, şatolar yaparak kendi topraklarının güvenliğini sağlamaya çalışıyorlardı. Artık *beneficium*ların geri alınması söz konusu değildi. *Beneficium*lar, tam kalıtsal nitelik kazandıkları dönemde kaynaklarda *feodum* adıyla anılmaya başladılar. Dikkat edilecek olursa, Merovenjler ve Karolenjler dönemlerindeki değerlendirdiğimiz söz konusu değişiklikler sonucunda *beneficium*un yerine *feodum*un kullanılması dokuzuncu yüzyıl sonu ile onuncu yüzyılın başlarına rastlamaktadır.

Feodalizmin Başlangıç Dönemi:

Batı Avrupa'da Feodalleşme

Bilim çevrelerinde zaman zaman Ortaçağın karanlık sıfatıyla anılmasının özneliği konusunda yoğun tartışmalar yaşanmıştır. Örneğin çağın sanatının Gotik (Got: kaba, barbarca) olarak nitelenmesi bu döneme özgü sanat yapıtlarının hak etmedikleri türden bir olumsuz etiketlemeye maruz kalması olarak değerlendirilir. Tezi savunulan tarihçilerce, döneme özgü teknolojik buluşların, sanatın, teknolojik gelişmelerin (kuru, sert toprakların sürülmesini mümkün kılan ağır saban gibi) evrensel kültüre katkı yönünden önemleri vurgulanır. Bununla beraber, insanlık tarihinde bu kadar uzun bir dönemin verimsiz addedilmesi söz konusu değildir. "Karanlık" tanımlanmasında referans alınan Avrupa'nın belirli bir kısmıdır. Diğer taraftan bu noktada dikkat edilen daha çok felsefenin, hukukun önceki döneme göre farklı görüntüsüdür.

Roma İmparatorluğu, geldiği çizgide, kent sakinlerine, kütüphanesi, farklı türden gösterilerin gerçekleştirildiği tiyatrosu, heykellerle bezemiş geniş taş yollarıyla özel, gelişmiş bir kent yaşamı sunmuştur. Etkileyici bu yaşam tarzından dolayı, ileride ulus devletleri oluşturacak olan Gotlar, Franklar, Saksonlar gibi Germen halklarından Roma

topraklarına taşınıp, burada yerleşen kişiler oldukça fazla olmuştur. Ancak topluluklar henüz kabile yapıları şeklinde örgütlenmişti. Milattan sonra 476'da akınlarla İmparatorluğu yuktuktan sonra bu topraklara yayıldılar. Bu yayılma, Roma topraklarında yaşayanlar ve toprakları işgal eden Germen ve Slavlar arasında etkili bir kültürlenme sağladı. Kültürlenme süreci, aynı coğrafyada yaşayan toplumsal birimlerin etkileşimlerinden kaynaklanan, onların kültürel birikimlerinden etkilenen ve onları aşan tamamen kendine özgü bir yapılanma oluşturur. Batı Avrupa'da feodalizm de ilgili kültürlenme sürecinde bir araya gelen birimlerin önceki birikimlerinden bazı öğeleri temel alarak oluştu. Örneğin Frank Krallığı'nda dördüncü yüzyılda kendi topraklarını işleyen geniş bir köylü zümresi vardı. Altıncı yüzyıldan itibaren toprağı alıp satılabilmesiyle, küçük köylünün, geniş toprak sahibiyle rekabet gücü çok zorlaştı. Frankların Roma topraklarına yayılmalarından itibaren ise Roma ve Frank üst tabakalarının kaynaşmasıyla, üretim araçlarına sahip küçük köylülük ortadan kalktı.

İşgalle birlikte, bölgedeki sosyo-ekonomik yapı, sistemli, örgütlü bir kent devletinden, aralarındaki gevşek bağlantılar olan kırsal yerleşmeler biçimine geriledi. Bu dönemde kırsal yerleşimler arasındaki yollar eski güvenliğini kaybetmişti. Ticaretle uğraşanlar için yerleşimler arası ulaşım riskli olduğu kadar, masraflıdır. Çünkü arazilerinden geçtikleri toprakların sahiplerine yüksek vergiler ödemek gerekmektedir. Ayrıca, para ekonomisi iflas etmiştir, dolaşımda neredeyse hiç para bulunmamaktadır. Tüm bunlar, yerleşim yerlerinin kapalı ya da kendine yeterli, kırsal ekonomiler şeklinde örgütlenmesine neden olmuştur. Kırsal yerleşim birimlerinin sosyal yapısı feodal beyler, aileleri, hizmetkârlar, geniş topraklar ve bu topraklarda farklı konumlarda bulunan köylüler şeklinde örgütlenmişti.

Serf sözcüğünün kökeni *servus* Latince'de köle anlamına gelir. Bununla birlikte, dönemin serflerinin, diğer bir deyişle tarım çalışanlarının konumları, pek çok zorluk içerse de, kölelikten farklı, kendine özgü bir konumdur. Serflerin farklı sorumluluk dere-

celeri içeren türleri bulunmaktadır: "Sürekli olarak lordun evine bağlı kalan ve haftanın iki üç günü değil, her zaman onun tarlalarında çalışan *demesne* serfleri vardı. Köyün kıyısında iki üç dönümlük toprakları olan, *bordar* denilen çok yoksul köylüler ya da toprağı olmayıp sadece bir kulübesi olan ve boğaz tokluğuna yanaşma olarak çalışan *cotterlar* vardı" (Huberman, 2002: 16).

Feodalizmin bir anlamıyla da egemen sınıf üyeleri arasında hiyerarşik bir ilişki düzenini ifade ettiği belirtilmişti. İlgili yapılanmadaki konumlar, sahip olunan arazinin genişliği ve yönetimi altındaki insan gücünün nitelik ve niceliğiyle belirlenir. Süzeren (himayedar) ve vassal (bağdaşık) arasındaki sorumluluklar, bu konuda belirli bir gelenek hukuku oluşturmuştur. Gelenek hukuku kuralları, taraflar arasındaki anlaşmanın ifade edildiği, açıklandığı törenlerde ortaya konur. Küçük yerel birimler dışarıdan gelebilecek tehditlere açıktır. Beyler arası ilişki düzeni merkezi ve güçlü bir otoriteden yoksun toplum üyeleri için bir güvence oluşturmaktadır. Çünkü karşılıklı sorumluluklar arasında belki de en önemlisi, himaye eden konumundaki beyin, vassalın yönetim birimini koruması, vassalın ise beyin ordusuna katılması ve şövalyelik hizmeti sunmasıdır. Bazı tarihçiler, üstün korumasının, gerçek bir himayeden çok, deyim yerindeyse, bir gölge koruma olduğu düşüncesindedir. Belki bu noktada, vassalların toprak sahipliğinin günümüzde kullanılan anlamıyla gerçek bir sahiplik olmadığı, bu görüşü desteklemek üzere hatırlatılabilir. Feodal beylerin, toprakla ilişkisi de, (bu yönüyle serflere benzer şekilde) bir kullanım hakkı ilişkisidir: "Toprak artık özel mülk olarak verilmiyordu; egemen sınıfın temsilcileri, sadece kendi topraklarında silâh altına alınan birliklerin başında kralın ordusunda hizmet etmeleri koşuluyla malikâne ya da yurtluk denilen topraklara sahip olabiliyorlardı. Mülkiyetin bu koşullu biçimine gedik, ayrıcalık olarak verilen toprağı *benefice* deniliyordu. Gedikler miras konusu olmuyor, ancak yaşam boyunca veriliyordu. Eğer kenâsine gedik verilen kimse askeri görevlerini yerine getirmezse, toprak her an için elinden alınabiliyordu" (Kerov, 2002: 146).

Bu yapılanmada, üstün ast üzerindeki yetkisi çok fazladır. Günümüzde "feodal zihniyet ürünü" olarak etiketlenen kimi görüşlerde tanımlananın bıraktığı olumsuz etki, bir yünden bu yetki genişliğinin bıraktığı olumsuz izlenimle ilişkilendirilebilir. Ölen bir kontun mirasçısı olan eşinin, evlenebilmek ya da evlenmemek için, her iki durumda da süzerenden izin istemesi gerekir. Her iki durum için de belirli bir vergi vermek durumundadır. Kimi zaman daha çok benzer konumdaki beyler arasında yetki çatışmaları çıkması ve bunun icrai bir çatışmaya dönüşmesi istisnai durumlar değildir.

Bu rejimde, tarım sisteminin kendine özgü nitelikleri vardır. "Her arazi parçası üçe bölünür. Birinci tarlaya buğday gibi bir kış ürünü, ikinci tarlaya yulaf gibi bir bahar ürünü ekilir, üçüncü tarla da nadasa terk edilir. İkinci yılda, nadasa bırakılan tarlaya kış ürünü, ilk tarlaya bahar ürünü ekilir. Antik döneme göre, bu sistemde: "Her yıl tarlanın % 50'si yerine yalnızca % 30'u nadasa bırakıldığından, doğrudan % 20 boyutunda verim artışı elde ediliyordu. İki ayrı ürünün alınması herhangi bir üründen olabilecek başarısızlığa karşı sigorta oluyordu." (Layiktez, 1998: 82). Farklı konumlarda olsalar da bir lordun yönetimindeki köylüler genel olarak haftanın 2-3 gününde beyin topraklarını işlerler. Ürünün yetiştirilmesi sıradaki riskli durumlarda ya da hasat zamanında öncelikli olan lordun ürünleridir. Köylülerin kendi geçimleri için ettikleri yerler için ise onda bir oranında vergi istenir. Bu ondalık yetiştirilen her şeyi kapsamaktadır. Beyin yaşadığı konut (malikâne) ve çevresinde (müştemilat) yapılması gereken işler seçilen uygun kişilere angarya usulüyle yaptırılır. Yine, bu dönemde para ekonomisi olmadığı ya da en azından tedavüldeki para miktarı çok sınırlı düzeyde bulunduğu için vergiler aynı olarak ödenmektedir. Halk ihtiyaçlarını ev ekonomisi sisteminde sağlamakta, bunun mümkün olmadığı durumlarda, nadir kurulan yerel pazarlarda takas yoluyla karşılanmaktadır. Süzerenin, yönetimi altındaki kişiler üzerindeki yetkisinin uç örneklerinden biri, evlenecek erkeğin eşiyile ilk kez birlikte olma hakkının feodal beye ait

olmasıdır. Feodal bey, çoğu kez bu yetkiyi kullanmayabilir. Ancak kullanması konusunda herhangi hukuki bir engel yoktur.

Bu süreçte dağınık birlikler halinde yaşayan Avrupa'da birkaç birlik denemesi yaşanmıştır. Bunlardan en etkili, 8. yüzyılın sonlarına doğru Frank Kralı Charlemagne'nın eski İmparatorluk bölgelerinden bir kısmını yönetiminde toplamasıdır. Ancak bu yönetim, kesin bir otoritenin uygulanması biçiminde gerçekleşmemiş, sadece gevsek bir bağlılık kurulabilmiştir. Bu genel yönetim boşluğunda Kilise çok önemli bir konuma ulaşmıştır. Görece daha zayıf olduğu ilk dönemlerde (Karolenj ve Merovenjler dönemleri) Kilise çevrelerinde piskoposların seçimi gibi önemli konularda imparatorların inisiyatif kullanmaları doğal karşılanıyordu. Zamanla güçlendikçe, yeryüzündeki kutsal temsil yetkisinin imparatorlukta değil Kilisede olduğu görüşü ifade edilmeye başladı. Papa I. Galasius'un 5. yüzyılın sonlarına doğru, "imparatorun kilisenin efendisi değil, bir çocuğu" olduğuna ilişkin beyanı bu konuda açık bir kanıt oluşturmaktadır. Bu konuda net bir sonucun 800'de İmparator Charlemagne'nın tacını papanın elinden giymesiyle gerçekleştiği belirtilebilir. İlgili ritüel, kilisenin siyasal erk karşısındaki üstünlüğünün onayıdır. Dini liderler Hristiyanlığın ortaya çıkışındaki zor durumdakilerin koruyuculuğu görüşünü gündelik yaşam pratiklerinde uygulamaktan giderek uzaklaşmışlardır. Böylelikle kilise yapısında önemli konumlara ulaşma ekonomik ayrıcalıklarla elde edilebilir, babadan oğla aktarılabilir bir duruma gelmişti. Sekizinci yüzyılda önemli bir başka durum toprağın artık mülk olarak verilmemesiydi. Serbest köylülük başlangıçta tamamen yok olmadıysa da artık çok nadir rastlanan bir durumdur. Eldeki küçük toprakların kaybedilmesine neden olan dinamiklerin yanı sıra, çok sınırlı da olsa, kendi üretim araçlarına sahip olanların başkası için çalıştırılmalarının mümkün olmaması fark edilmiş olabilir.

Kilise, merkezî otorite sağlayan bir güç olmasının dışında, başından itibaren bir feodal beylik olarak örgütlenmişti. Geniş toprakları ve diğer fieflerde olduğu gibi topraklarında değişik kategorilerde çalışan serfleri vardı.

Feodalitenin Gelişme Dönemi

On birinci yüzyıldan itibaren feodalizmin yeni bir evreye girdiği konusunda belli bir görüş birliği vardır. Ancak gelişme dinamiklerinden hangilerinin ağır bastığı konusunda farklı kuramsal bakış açılarına sahip tarihçiler arasında bazı görüş ayrılıkları bulunmaktadır. Aslında ilgili ayrılıklar, tarihsel sürecin bu aşamasını açıklama noktasında tümüyle uzlaşmaz görünmemektedir. Şöyle ki, feodalitenin gelişme döneminde etkili süreç, kentlerin kuruluşu ve güçlenmeleridir. Marksist yazarlar bu oluşumu harekete geçiren temel dinamiklerin zanaatın gelişmesi, zanaat-tarım emeğinin ayrılması (ikinci toplumsal işbölümü), serflerin en azından bir kısmının kentsel yapı içinde özgürlüğe kavuşması olduğunun altını çizerler. Batılı yazarlar daha ziyade, ticaretin, Haçlı Seferleri'nin ticareti harekete geçirmesini, feodal beylerin Doğudan gelen ürünlerden etkilenecek bu konuda belirli bir talep oluşturmalarının önemini, vb. vurgularlar. Örneğin ünlü tarihçi Henri Pirenne kentleri oluşturan temel gücün özellikle ticaret olduğunu belirtir.

Nitekim on birinci yüzyıl ticaretin küçük, sınırlı ve takas eksenli bir konumdan çıkıp canlılık kazandığı bir dönemdir. Sonraki yüzyılda ise geçirdiği dönüşümlerle ticaretin bugünkü anlamını bulduğu ifade edilebilir.

I. Haçlı Seferleri'nin Dinamikleri ve Feodaliteye Etkileri: Bu süreçte Haçlı Seferleri'nin önemli etkileri söz konusudur. Haçlı Seferlerinin düzenlenme gerekçeleri çeşitlidir. İç Haçlı Seferleri kilisenin mütevazı yaşam tarzından uzaklaşmasına karşı tepkiler sonucunda ortaya çıkan mezhepleri sindirmek için düzenlendi. 1209'da Albilere karşı gerçekleştirilen seferde, bu mezhep üyeleri ağır kayıplar verdi. Bu hareket, Waldusçular başta olmak üzere diğer benzer eğilim gösterebilecekler için de ağır bir gözdağıydı. Daha sonraları Engizisyon Mahkemelerinin kuruluşu (1233) ise gelecekte bu tür sapkın eylemleri bastırma çabasıydı.

Bilindiği üzere, Kilise otoritelerinin dış Haçlı Seferleri için ortaya koydukları amaç, Hristiyanlık için çok özel bir önem taşıyan kutsal kent Kudüs'ün ve burada bulunan İsa'nın lahdinin Müslümanlardan kurtarıl-

ması ve Hristiyanlığı yayma düşüncesidir. Ancak, bu girişimler Kilisenin uzun bir süre Avrupa'da en yüksek yetki gücüne sahip konumunun zayıflamaya başlamasına karşın da bir önlem oluşturuyordu. 16. yüzyıldan itibaren Avrupa devletlerinin Eski Dünyanın *oikoumene* (ikamet edilen dünya - bilindik, tanış olan) güvenliğini sağlamak üzere ağır suçlu vb. ötekileri kolonileştirdikleri bölgelere gönderdikleri bilinir. Bu girişimler onları gerçekleştiren Avrupa toplumlarındaki gerilimleri azaltmak için yapılmıştı. Bu dönemde ise benzer bir ihtiyacı Haçlı Seferleri karşılamıştı. Şöyle ki, topraksız serfler yakın bir geleceğin kentlerine dönüşecek olan kasabalardaki işsizler, feodal beylerin mirastan pek kazançlı çıkmayacak olan küçük oğulları ve nispeten küçük toprak sahibi beylerin öncülüğünde bu seferlere katıldılar. Yeni umutlar, kutsal amaçlarla bütünleşince harekete katılanlar arasında etkili bir birlik sağladı. Doğuda karşılaştıkları farklı ürünler, burada sahip olunanların ötesinde yerlerine döndüklerinde de sahip olmak istedikleri bazı Doğu ürünlerine karşı bir talep yarattı. Geniş bir talebin doğması, Doğu-Batı ticaretine giderek güçlenen bir canlılık kazandırdı. On ikinci yüzyıldan itibaren kurulan panayır, katılanlara yeni gelir kaynaklarına ve pek çok yerden getirilen mallara ulaşabilecek zengin bir atmosfer sağladı.

II. Emeğin Dönüşümü: Serfler, kapalı kır ekonomisinde, malikânenin ihtiyaçları kadar kendi aile birimlerinin ihtiyaçlarını da karşılamak konusunda belirli bir beceri ve çok yönlülük geliştirmişlerdir. Özellikle Fransa'da belirgin olmak üzere serfin senyöre vergilerini salt tarım ürünleri olarak değil, fakat dokuma ürünleri olarak da ödeyebilmeleri söz konusu çok yönlü beceri gelişimini teşvik eden önemli bir dinamiklerdir.

Verimli bir tarımın etkili bir gübrelemeye gerçekleştiği fark edildiğinden, hayvancılık artık tarıma eşlik eden bir uğraştı. Dolaşısıyla, dokumacılık için de sürekli bir hammadde kaynağı oluşturmaktadır. Kendine yeterli kırsal ekonomisinde ancak ev biriminde yapılamayan az sayıdaki ürün takas yoluyla yakın çevreden sağlanıyordu. Onuncu yüzyılın sonunda kara sabandan, pulluğa geçmek mümkün oldu. Yeni tekno-

FEODALİZM/FEODALİTE

loji toprağı daha derin, etkin biçimde sürme imkânı sağladı, aynı zamanda ekili toprak alanını artırma olanağı doğdu. Sürülme tarzındaki yenilikler ve diğer ek yöntemler yoğun bir tarım imkânı sağladı. Örneğin tarak çekme tohumun toprakta tutunma derecesini yükseltiyordu. Pulluk -çift olarak- koşum hayvanlarının sayısını, bu da işlemlerin hızını arttırdı. Tahılın dibek taşı yerine su değirmenlerinde un haline getirilebilmesi serfere büyük kolaylık getirdi. Daha sonraki bir aşamada yel değirmenlerinin tüm mevsimlerde çalışabilmeleriyle, unun yazdan hazırlanıp depolanma zorunluluğu ortadan kalktı (12. yüzyıl). Böylece istendiği zaman gerekli işlem yapılabiliyordu. Ayrıca kumaşın terbiyesinde değirmen gücünden yararlanabilme (13. yüzyıl) ile tekstil alanında önemli bir kolaylığa ve ürün fazlasına ulaşıldı. Tüm bu yenilikler serflerin gündelik yaşamında önemli bir miktar artı-zaman sağladı. Dokuma, demircilik, çömlekçilik başta olmak üzere çeşitli zanaat dalları gelişmeye, uzmanlaşmaya başladı. Serfler, ilk zamanlarda düzensiz kurulan küçük köy pazarları yerine, yakın yerlerde, giderek daha düzenli kurulan pazarlarda ürünlerini satabilme olanağı buldular. Bu imkân, başlangıçta farklı türden vergilerini ödeyebilmeleri ve biraz daha rahat yaşayabilmeleri açısından önemliydi. Bu etkinliği, malikânede işgücü ihtiyacının nispeten daha az olduğu zamanlarda izin alarak belirli bir harç ödeyerek gerçekleştirebiliyorlardı. Zamanla bu yolculuklar sıklaştı, gidenlerin kalış süreleri uzadı. Köyden uzaklaşanlar geçişlerin diğerlerine göre daha yoğun olduğu belirli kavşaklar gibi yerlerde, manastır yakınlarında yerleşim bölgeleri oluşturdular. Bu tür yerleri seçmelerinin bir nedeni, ortak hareketliliklerinin ticaret için elverişli bir zemin sağlamasıydı.

Diğer önemli neden ise güvenlik ihtiyacıydı. Çünkü yerleşim birimleri arasında yolculuklar hâlen riskliydi. Yola birlikte ve tedbirli çıkmak gerektiği gibi, belirli yerlerde ve birlikte olmak bulunulan yerin güvenliği için önemliydi. Büyüyen kasabalarda bir miktar para biriktiren köylüler burada sürekli kalmanın yollarını aradılar. Bazıları bir süre malikâneye vergi borçlarını ödeyerek kasabalarda kahrken, kimileri kaçak olarak

kalış şartlarını zorladılar. Vergi borçlarını ödüyor olmaları malikâne sahiplerinin ilk gruptakilerin durumunu mazur görmelerini sağlıyordu. Çünkü onlar da zamanla, bir kısmı kendi topraklarında oluşan bu yerleşim yerlerinde kurulan, giderek panayırılara dönüşen pazarlardaki ürünlerin çeşitliliğinden ve çekiciliklerinden etkilendiler. Sağladıkları nakdi rant bu ürünlere daha rahat ulaşmalarını mümkün kılıyordu. Diğerlerini takip etmeleri ise uğraştırıcıydı. Bazı malikâne sahipleri topraklarında panayırlar kurulmasını özellikle istediler. Böylelikle buraları onlar açısından giriş, malların depolanması, yer, satış için ödenmesi gereken vergilerle farklı bir rant kaynağı oluşturdu. Başvuru talebini arttırmak için gelenlerin güvenliğini sağlamak, bu konuda teminat vermek gerekiyordu. Yerleşim yerlerinden belirli panayırlara gitmek üzere ayrılan tüccarlar topraklarını geçtikleri süzerenlere başka bir durumda ödemeleri gereken vergilerden muaftılar. Bu durumda panayırlar vergileri onlara nispeten hafif geliyordu. Güvenlik açısından çok riskli olan yol koşulları için etkili önlemler alınmıştı: tüccarların hırsızlık, yağma gibi olaylarla karşılaşması durumunda, olayın geçtiği kırsal yerleşim biriminde yaşayanlar panayıra katılmıyordu. Bu yoksunluk ise dönem koşullarında panayırların önemi düşünüldüğünde etkili bir yaptırımdır. Bu tür teminatların, aynı zamanda toprak sahibi için prestij meselesi olduğu söylenebilir: "Böylece ticaretin yayılması, ilk kez iki noktada belirdi: Avrupa'nın doğu dünyasıyla iletişim kurmasını sağlayan Venedik ve Rus-İskandinav dünyası ile iletişimini sağlayan Flandr'da; buradan da, tüm Avrupa kıtasına yayıldı. Kuzeyden gelen akımla güneyden gelen akım, iç bölgelere ulaşarak sonunda birleşti. Bu iki akımın birleştikleri nokta, Bruges'den Venedik'e uzanan yolun ortasında Champagne ovasında yer alıyordu. Burada onikinci yüzyılda kurulmuş olan ünlü Troyes, Lagny, Provins ve Bar-sur-Aube panayırları, Ortaçağ Avrupasında on üçüncü yüzyıl ortalarına değin bir değiş tokuş ve sayışma yeri işlevini görmüşlerdir" (Pirenne, 1982: 79).

Aktarılan süreç yaşanırken, tüm bu dinamiklerle ilişkili ancak başka boyutta sey-

reden bir başka oluşum daha gündemdedir. Şaşırtıcı gelebilse de, on birinci yüzyıl ortalarından itibaren toprağı nispeten küçük olan feodal beyler için bir zenginleşme fırsatı doğduğu gibi, serfler için kritik önem taşıyan zahmetli ancak cazip bir olanak ortaya çıktı. Henüz Avrupa topraklarının, yerleşim birimlerine göre değişen oranlarda, fakat sınırlı bir kısmında tarım yapılmıyordu. Bataklık, çahılık ya da birtakım ormanlık araziler bu toprakların sahipleri için çoğunlukla verimsizdi. Pek kâr getirmiyordu. Bu durumda, sahipleri, talep üzerine ilgili toprakların intifa (kullanım) hakkını başka yerlerdekiilere oranla düşük bedeller, ondalık vergi vb. karşılığında elden çıkarmakta sakınca görmediler. Zorlu çalışma koşullarına alışkın olan serfler büyük bir hevesle bu zorlu toprakları tarıma uygun hale getirdiler ve işleme başladılar. Verimsiz olduğu için ancak yer yer seyrek bir nüfusa sahip olan alanlarda pek çok küçük koloni kuruldu. Bu süreç tarımda da yaygınlaşma sağladı.

Kentin oluşumu salt kendi ihtiyaçlarını karşılamak üzere yapılmasının ötesinde bir zanaat üretimini -manüfaktürü- gerektirir. Nitekim Neolitik Dönemde gerçekleşen ilk kent oluşumu, sitede tüm enerjisini sadece besin üretimi yapmak zorunda kalmaksızın başka uğraşlarla ilgilenebilecek kesimlere yetecek bir artı ürün elde edilmesiyle mümkün olmuştur. Benzer şekilde, bu kasabalarda da zanaatın gelişmesi farklı alanlarda uzmanlaşan kesimlerin birlikte bulunmalarını mümkün kıldı. Köyler ile tarımsal ürün, zanaat üretimi yönündeki değişim de devam ediyordu. Dönemin özgün kentsel koşulları giderek büyüyen bu kasabalarda oluştu. Kasabalar, kimileri başlangıçta kaçak olan halkların süzenlerden korumak, sosyoekonomik açıdan gözetmek üzere, bu gibi amaçları yerine getirecek şekilde kurumsallaştılar. Bu kurumsal yapılar belediyelerin ilk örnekleridir. Bu dönem için önemli bir işbirliği ve yardımlaşma birimi olarak öne çıkan loncaların kuruluşu belediyelerin öncülüğünde gerçekleşti. Ortaçağ kentleri büyük toprak sahiplerinin mülkiyetindeki alanlara kurulmuştu. Bu nedenle giderek azalsa da uzunca bir süre kentlerde etkileri devam etti. Durumu daha kârlı gördükleri için zamanla ba-

zı feodaller belirli düzenli rantlar ya da bazı paylar alarak kentsel yerleşimlerdeki bazı haklarını kent sakinlerine bıraktılar. Ancak bu süreç kolay gerçekleşmeyip, uzun mücadeleleri gerektirdi. Kralın toprakları üzerinde bu süreç daha da sıkıntılıydı. Kent meclislerinde kralın temsilcileri, senyörler uzun süre etkin oldu. Bununla beraber, İtalya, Fransa, Hollanda'dan başlayarak, 11. ve 12. yüzyıllarda Batı Avrupa'da özerk kent cumhuriyetleri kuruldu (Kerov, 2002: 168-176).

Çok farklı meslek gruplarının işbirliği ve dayanışma ihtiyaçlarıyla oluşturulan loncalar bu döneme damgasını vuran önemli yapılanmalardan biridir. Kuruluşlarının başlangıcında, lonca üyelerinin haklarını gözetmek yönünden günümüz modern sosyal devlet anlayışında öngörülen önemli bazı işlevleri yerine getirdiler. Örneğin loncalar çalışmaya engel oluşturabilecek ölçüde hastalık hali, çocukların evlendirilmesi vb. durumlarda üyelerine destek sağlayan bir tür yardımlaşma sandığı oluşturmuşlardı. Loncalar yine üyelerini korumak üzere titizlikle uyuymasına çalışan bazı düzenleyici hükümlere ve "etik" bir anlayışa sahiptiler. Ustalar, ancak iki kalfa ve iki çırak çalıştırabilirdi. İş kim üstlendiyse o bitirmeliydi. Başkası o işi alamazdı. Yerleşim yeri, dolayısıyla lonca dışından zanaat erbabının o bölgede iş yapması yasaktı (Huberman, 1990: 66-82). Zamanla loncalar kurullarda katılık, yükselme koşullarında nesnellikten uzaklaşma gibi süreçlerle, başlangıçtaki etik rotalarından uzaklaştılar. 14. Yüzyılda artık bu yeni çizgi çok belirgindi: Usta olmak giderek zorlaştı. Ustalık yükselmek için hazırlanması gereken eserin yanı sıra ödenmesi gereken para, usta çocukları olmayanlar için diğerlerine göre çok daha fazlaydı. Üyelerini koruyucu amaçlarla konulmuş olsalar da, bazı kurallar zamanla alanın gelişimini engelleyici bir karaktere büründü. Ustalar belirli bir tarza yoğunlaştıklarından ve bu tarz çoğunlukla belirli bir gelişme dönemine özgü bir üretim teknolojisine dayandığından yeniliklere açık değildi. Böylelikle teknolojik yeniliklerden yararlanabilme, alanda kullanılacak hız ve kolaylık sağlayıcı buluşların yapılmasından çok sonraları gerçekleşti. Bu durum ve beraberinde lonca içinde olu-

şan tabakalaşma yapısı gibi öğeler lonca örgütlerinin dağılmasına neden olan başlıca faktörler arasındadır. Usta olmayı artık pek mümkün görmeyen, sıkıntılı çalışma koşulları içindeki kalfalar kendi aralarında örgütler oluşturdu. Artık ustalık babadan oğla aktarılan bir nitelik kazanmıştı.

Bu dönemde kentte yaşamak, günümüz bakış açısında algılanmanın hiç de kolay olmadığı önemli bir hukuki statü sağlıyordu: özgürlük. Kentte bir yıl bir gün yaşayan kişi özgür sayılıyordu. Pazara yönelik üretim, ticaret, lonca üyelerinin varlığı ve kendi içlerindeki ayrılaşma kentlerde farklı bir sınıfsal yapının oluşumuna yol açtı. Orta sınıf giderek güçlendi.

Feodalitenin Son Dönemi

Feodalitenin gelişme çağında feodal beyleri, serfleri ve vassallarından daha önce vergileri aynı (ürün) olarak da alırken, giderek para olarak almayı tercih etmeye başlamışlardır. Çünkü hem paranın önemi artmıştı; hem de sistimli bir hal alan panayırarda ulaşılabilecek cazip bir ürün çeşitliliği söz konusudur. 15. ve 16. yüzyıllardan itibaren keşfedilen bölgelerden aktarılan ürünlerin yanı sıra ekonomik yönden değerli madenlerin Avrupa'ya getirilmesiyle ciddi bir sermaye birikimi sağlanmıştır. Diğer taraftan, ticaretle uğraşan kesim gibi orta sınıf üyeleri, varlıklı zanaatçılar kent yönetiminde inisiyatif arayışındaydı. Bu tabloda bir kısım serfler ise sosyoekonomik konumları açısından öncekinden çok daha olumsuz bir konumdadır. Öte yandan toprağın intifa hakkının çocuklarına geçebilmesi artık mümkündür. Bu süreç ekilebilir toprakların bölünmesine yol açmıştır. Feodal beyler için ise topraklarında çalışanlardan aldıkları muhtelif vergi kazançları yerine, bu toprakları geniş alanlar olarak değerlendirebilecek kendilerinden daha küçük araziye sahip beylere kiralamak daha kârlı olmuştur. 13. ve 14. yüzyıllarda Avrupa bu ve benzeri gerekçelerle yaşanan köylü ayaklanmalarına sahne olmuştur.

Önemli bir gelişme toplumlarında belirli bütünsellerin oluşmaya başlamasıdır. Aynı zamanda feodalite boyunca eşitler arasında birinci olan krallık, bu süreçte farklı çevreler için giderek artan güvensizlik orta-

munda koruyucu olarak algılanmaktadır. Krallar, artık otoriteleri için tehdit kaynağı olan feodal beylerin karşısında, daha rahat hükmettikleri ve onlara önemli bir gelir sağlayan kent sakinlerinin yanındadır.

16. yüzyıldan itibaren yaşanan süreçler, feodalitenin son dönem özellikleri olarak değerlendirilir. Teknoloji alanında önemli buluşlar gerçekleştirilmiştir. Söz konusu buluşlar ve coğrafi keşiflerle büyük ölçüde bir sermaye geliri sağlanmıştır. Diğer taraftan, dönemin kentlerinde yeni ve özgün koşullara sahip iş koşullarında çalışabilecek bir işgücü potansiyeli oluşmuştur. Böylelikle geniş ölçekli üretim modeline geçilmiştir. Eski kalfa, çırak, işsiz vb. kesimler önce "eve iş verme sistemi" olarak tanımlanan ekonomik yapı içinde yer aldılar. Daha sonra, bu iş için ayrılan binalarda oluşturulan büyük atölyelerde çalışarak, yakın bir gelecekte kurulacak olan fabrikaların işgücünün ilk örnekleri oldular.

Bu süreçte, örneğin dokuma gibi yoğun talep gören bir alanda 'çitleme' olarak bilinen süreç yaşanmıştır. Çünkü yoğun üretim, önceki üretim tarzından çok daha fazla bir hammadde gerektiriyordu. Hızla gelişen tekstil alanına yönelik büyük toprak sahipleri daha az kişi çalıştırarak çok kârlı buldukları hayvan yetiştirme işine yöneldiler. Kullanım haklarından yararlandıkları topraklardan vergilerin çok artırılması gibi yollarla uzaklaşmak zorunda kalan kişiler, artık atölyelerin çalışanlarıdır. Gücünü yitiren lonca üyeleri de yeni sistemde daha hızlı ve düşük maliyetlerle üretilen ürünlerle rekabet edemedikleri için onlara katılmışlardır. Kapitalizmin başlangıç dönemi çalışma koşulları, henüz bir iş yasası güvencesinden ve adil bir çalışma etiğinden yoksundur. Bu nedenle de son derece ağırdır.

Tarihsel süreçte toplumların ekonomik, toplumsal yapılanmaları ile bu yapıların yaşadığı dönemlerin düşünce yapıları, hukuku, dili gibi alanlarla bilimsel gelişimleri arasında belirli paralellikler söz konusudur. Kimi zaman bazı alanlar döneminin önüne geçebilir. Kimi zaman felsefe alanında bazı görüşlerin çağını aşığından söz edilebilir. Örneğin Aristoteles'in hukuk felsefesinde modern hukuk anlayışı için önemini koru-

yan bazı saptamalar söz konusudur: Aristoteles'te belirgin olmak üzere 16. yüzyıla değin bazı hukukçular hukuku 'bir kez konular ve bu nedenle geçerli olacak kurallar' olarak değil, adil olan (*juste, dikaiou*) anlamında kullanılmaktadırlar: "Daha açık bir deyişle, hukuk, durmaksızın izlenecek bir değer, yani aramakta olduğumuz bir çözümdür" (Can, 2002: 61).

Çok yoğunlaşan ticari bağlantılar, aynı dönemde bir yandan da Latince ve bölgesel dillerin girişimlerine neden oluyordu. Ulusdevlet dilleri İtalyanca, İspanyolca ve diğer Avrupa dillerinin oluşumlarına zemin hazırladı. Dil ve dünya görüşü arasındaki bağlantı dilbilim alanındaki kimi çalışmalarda vurgulanmaktadır: Wilhelm von Humboldt'a göre "dillerde ulusların bütün özellikleri, karakterleri ortaya çıktığı gibi, ulusların dünya görüşünü de dillerinden çıkarmak olanaklıdır" (Akarsu, 1998: 62).

Ekonomik, siyasal bütünselleme arayışı 16. ve 17. yüzyıllardan itibaren ulusal devletlerin kuruluşunu gerçekleştirebilecek potansiyele sahip krallıkların etkili biçimde desteklenmesini sağladı. Bu kez krallığın yanında olanlar kentteki aristokratlardı. 18. yüzyılda mutlak iktidarın gücünü sınırlama çabasındaki girişimin öncülüğünü burjuva sınıfı üstlenmişti. İtalya'daki kentlerin ticareti limanlar üzerinden gerçekleştirerek sanayiye kuracak ölçüde bir birikim sağlamaları mümkün oldu. Ekonomik yönden çok güçlenmişlerdi. Dolayısıyla, kırsal feodal beylerin etkisinden kurtulup, özerk kent meclisleriyle yönetimde üstünlük sağladılar. Ancak kuta içlerinde bu süreç o kadar kolay işlemiyordu. Ticaret yollarında bulunan feodal beylik topraklarını aşmak için ödenmesi gereken vergiler maliyeti yükseltiyordu. Farklı pazar uygulamaları ve gelenek üzerinden işleyen ticaret hukukunun da bu düzlemde sıkıntı yarattığı ifade edilebilir. Diğer taraftan daha önce, dış Haçlı Seferlerinin Doğu ve Batı toplumları arasında, ürün çeşitliliğinin farkına varılması dolayısıyla, etkili bir talep yarattığı ve ticareti canlandırdığından söz edilmişti. Nitekim seferlere katılan şövalyelerin bir bölümünün sonraki aşamada varlıklı tüccarlara dönüştüğü, bankacılık, ulaşım gibi bu alanla ilgili sektörlerle yönel-

dikleri bilinir. Doğal olarak, çok artan ticari talep "eve iş verme" tarzındaki üretimle karşılanamamaktadır. Dolayısıyla bu dinamik, geniş çaplı üretim ve üriinde standartlaşmaya yönelmeyi teşvik etmiştir.

Avrupa'da artık Yeniçağ koşullarını hazırlayan çok yönlü gelişmeler yaşanmaktadır. Burjuvalar bir süre krallık yönetiminden yana eğilimlerini sürdürseler de, oluşan yeni ekonomik koşullarda bu eğilimleri değiştirmiştir. Bu süreçte krallıkların gücünün mutlak olmadığı ve feodal beylerce sınırlanmış bir erk durumunda bulunduğunu hatırlatmakta yarar vardır. 1215 *Magna Carta* anlaşması, feodal beylerin öncekilere ek önemli haklar elde ettikleri çarpıcı bir hukuki belgedir. Şimdi burjuvalar öncülüğünde mevcut erk yapısının daha da sınırlanması talebiyle parlamentoların kurulması söz konusu olmuştur. Siyasal iktidarın temeli artık halk olarak görülmüyordu. Deyim yerindeyse, iktidarın temel kaynağı gökyüzünden, yeryüzüne, halka inmiştir. Özgürlükçü düşünceler felsefe alanında temel çıkış noktalarını bulmuştur. Bu temel, Antikçağ düşünürlerinin Ortaçağ düşünürlerinden tamamen farklı bir yorumlanma tarzına yönelen *Platonculuk*, *Aristotelesçilik*, hümanizm, kuşkuculuk gibi kavramlarla karakterize edilen Rönesans Felsefesidir. Dinde reform, Rönesans Felsefesinin içinden, Kilisenin yozlaşmış biçimine bir tepki olarak biçimlenmiştir. Ekonomi alanında liberal görüşler ticari girişimin müdahalesiz gerçekleşmesi taleplerini ifade ediyordu.

Tüm bu gelişmeler hep birlikte burjuvalar öncülüğünde gerçekleşen Fransız İhtilâli koşullarını hazırladı. Yaşanmış tarihsel özelliklerin günümüze değin bazı kalıntıları olduğu gibi feodalizmin de geleceğe taşınan bazı öğeleri olsa da, üretim ve yaşam tarzı olarak feodalite Fransız İhtilâli'yle yıkılmış oldu.

B. AKARSU, *Wilhelm von Humboldt'ta Dil-Kültür Bağlantısı*, 3. baskı, İstanbul, 1998; S. ATLAN, *Roma Tarihinin Ana Hatları*, İstanbul, 1970; D. AVCIOĞLU, *Türklerin Tarihi*, Cilt 3., İstanbul, 1995; M. BLOCH, *Feudal Society* (trans. by L. A. Manyon), London, 1978; C. BRINTON - J. B. CHRISTOPHER - R. L.

WOLFF, 1453'ten Bugüne Dünya Tarihi ve Çağdaş Uygarlık (çev. M. Tuncay), cilt I, İstanbul, Cem Yayınevi, 1982; C. CAHEN, Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler (çev. Y. Moran), İstanbul, 1979; C. CAN, Hukuk Sosyolojisinin Antropolojik Temelleri ve Genel Gelişim Çizgisi, Ankara, Seçkin Yayıncılık, 2002; T. CORNELL - J. MATTHEWS, Atlaslı Büyük Uygarlıklar Ansiklopedisi: Roma Dünyası (çev. Ş. Karadeniz) İstanbul, İletişim Yayınları, 1988; H. DEMİRCİOĞLU, Roma Tarihi, I. Cilt, Cumhuriyet, Ankara, 1993; H. FRANKFORT, Uygarlığın Doğuşu (çev. A. Şenel), Ankara, İmge Kitabevi, V Yayınları, 1989; F.L. GANSHOF, Feudalism (trans. P. Grierson), Northampton, 1970; K. GÖZLER, Hukuka Giriş, Bursa, Ekin Kitabevi Yayınları, 1998; C. LAYİKTEZ, Ortaçağın Aydınlığı, İstanbul, Tukan Yayınları, 1998; M. V. LEVÇENKO, Bizans (çev. E. Berktaş), İstanbul, 1979; I. LISSNER, Uygarlık Tarihi (çev. A. Moran), İstanbul, Milliyet Yayınları Tarih Dizisi, 1973; W. H. MCNEILL, Dünya Tarihi (çev. A. Şenel), İstanbul, Kaynak Yayınları, 1985; S. ÖZBUDUN, Ayinden Törene- Siyasal İktidarın Kurulma ve Kurumsallaşma Sürecinde Törenlerin İşlevleri, İstanbul, Anahtar Kitaplar Yayınevi, 1997; S. PAINTER, A History of the Middle Ages (250-1500), London, 1965; A. PERRY, Les passages de l'Antiquité au féodalisme, Paris, 1977; H. PIRENNE, Ortaçağ Kentleri-Kökenleri ve Ticaretin Canlanması (çev. Ş. Karadeniz), İstanbul, Dost Kitabevi Yayınları, 1982; A. RIBARD, İnsanlığın Tarihi (çev. E. Başar - Ş. Yalçın), cilt I, İstanbul, May Yayınları, 1974; R. SEDILLOT, Değiş tokuştan Süpermarkete-Tarih Boyunca Tacirlerin ve Ticaretin Öyküsü (çev. E. N. Erendor), İstanbul, Cep Kitapları, 1982; A. ŞENEL, Siyasal Düşünceler Tarihi-Tarih Öncesinde İlk Çağda Ortaçağda ve Yeniçağda Toplum ve Siyasal Düşünüş, Ankara: Teori Yayınları, 1986; S. TANILLI, Uygarlık Tarihi, İstanbul, 1999; Y. ZUBRITSKI - D. MITROPOLSKI - V. KEROV, İlkel, Köleci ve Feodal Toplum (çev. S. Belli), İstanbul: Sol Yayınları, 2002.

Ayrıca bkz., KAPİTALİZM, ORTAÇAĞ FELSEFESİ, SİYASET FELSEFESİ.

Şebnem ÖZKAN - Hüseyin ÜRETEK

FERÂĞAT. Arapça "f-r-ğ" harflerinden oluşan kökten gelmektedir. Kelime anlamı vazgeçmek, vazgeçecek kadar zengin olmak, zengin davranmak, zengin gönüllü olmak, bırakıp terk etmek, istirahat etmek, dinlenmek, hiçbir işle meşgul olmamak, rahat etmek gibi anlamları içermektedir. Ferâğat etmek, hakkından vazgeçmek, görevi başkası lehine reddetmek ve kabul etmemek, yapmış olduğu görevden el çekmek, istifa etmek anlamlarını da kapsar. Ferâğ, ferâğât, yapılan bir işten kendi iradesiyle uzak olma, uzaklaşma, kendini uzaklaştırma, bu arada da eğer gerekiyorsa ve söz konusuysa başkasını tercih etme, kendi vazgeçmişliğini, gönüllü terk etmişliğini başkası lehinde kullanmak olarak ifade edilebilir.

Özgeçicilik, altruizm, diğergamlık kelimeleri karşılığında kullanılan ferâğat sözcüğü esas olarak hukuk, vasıf hukuku ve ahlâkta kullanılır. Bir kimsenin uhdesindeki bir vakıf cihetinden (vakıf bağlantısı, yetkisi) kendi kendini kusitlamak suretiyle, onu başkasına bırakması, devretmesi, kendini o yetkiden azade kılması, bir kimsenin bir başkasından borç olarak aldığı bir para karşılığında borç ödendikten sonra iade edilmek şartıyla alacaklına yaptığı paradan vazgeçme eylemi, ferâğ kelimesiyle isimlendirilmiştir.

Ferâğat, hukukta bir kimsenin, bir mülkün tasarrufla bulunma, sahip olma hakkını başkasına bırakması, terk etmesi, iki taraftan birinin (davacının) iradesi sonucundan, bir başka deyişle dava dilekçesinde istemiş bulunduğu haktan tamamen veya kısmen vazgeçmesidir.

Ferâğat konusundaki, kanun maddesinde, "ferâğat sebebiyle davanın reddine karar verilmesi halinde, aynı hakka ilişkin olarak yeniden dava açılmayacağı, açılmış ise kesin hüküm sebebiyle davanın reddine karar verilmesi gerektiği, ancak, tapuda isim düzeltilmesi isteğine ilişkin davalar, sicillerin doğru tutulmamasından kaynaklandığından ve sicillerin doğru tutulması kamu düzenine ilişkin bulunduğundan bu tür istemler vazgeçilmez haklardan olduğu ve her zaman dava konusu yapılabileceği" hüküm altına alınmıştır.

Ferâğatın bununla birlikte esas ve bir ahlâk anlayışını tanımlayacak şekilde kullanıldığı yer, ahlâk alanıdır. Nitekim, "ferâğat ah-

lâkı" karşılığı olarak altruizm, egoizmin ve bencilliğin zıddı olan diğergamlığı ifade için Auguste Comte tarafından ileri sürülmüş ve kullanılmış bir kelimedir. Buna bağlı olarak psikolojide, bireyler arasında mevcut bağlardan veya bireysel bir düşünce ve ferâğatdan hasil olan, başkalarına karşı hissedilen ve beslenen sevgi ve sempati, özgeçiciliği, özgeci bir tutum ya da yönelimi ifade eder. Buna göre, ahlâkta, başkalarına karşı samimiyette ve teslimiyette ahlâklılığın üstün değerini esas alan okulun ferâğat ahlâkını esas aldığı söylenir. Söz konusu ahlâk anlayışı ve felsefesi, hazzı (hedonizm), bireyciliğe (individualizm) ve bencillığe (egoizm) karşıdır.

Kültür çevremizde egemen olan ahlâk anlayışı içinde, insanın kendi isteklerini birlikte yaşanan insanların istekleri yararına, baskı altına almasına dayanan ahlâk "ferâğat ahlâkı" olarak ifade edilir. Gerçekten de, insanın bireysel bir yönü vardır; insan başkaları arasında da yalnız olabilir, onlardan uzak da durabilir ama insanın her koşul altında toplumsal bir boyutunun olması gerekir. Aristoteles'in deyişi ile insan ayrı zamanda "toplumsal bir canlı varlık"tır. İnsanın bir yandan bireysel bir varlık olduğu, kendi ben'ine dayandığı ama öbür yandan her insanın başkaları ile birlikte bulunduğu bir toplum varlığı olduğu, başkaları ile, ötekilerle, "sen"le, bir bağlantı içinde bulunduğu göz önüne alınrsa, ahlâkın temelinin de bu sen-ben bağlantısında ortaya çıktığı görülecektir.

Çevremizdeki insanları seviyoruz, ya da onlardan gün geliyor nefret ediyoruz; hoşlanıyoruz ya da kızıyoruz. Herhalde çevremizle bir ilgi kuruyoruz. Onları sevmemiz, onlara karşı davranışımızı da belirliyor, onlardan da aynı davranışları bekliyoruz. Başkalarını düşünmeyen, onlara saygı göstermeyen, onları hesaba katmayan insana bencil deniyor. Bu bencil sözünde ahlâkça bir yerme vardır.

Bencil insan da toplumsal bağlantılardan sıyrılmış değil, ama bu toplumsal bağlantılar içinde başkalarının değerlerini hiç göz önüne almadığı için böyle kimseye bencil deniyor, başkalarına kayıtsız kaldığı için ahlâkça aşağı bulunuyor. Bugün bizim kültür çevremizde egemen olan ahlâk için de karakteristik olan, bütün ahlâk buyruklarının, birlikte yaşanan insanların istekleri yararına, kendi istekleri-

mizi baskı altına almaya dayalı olmasıdır. Bu ahlâk başkalarını göz önüne almayı, başkalarına saygı göstermeyi ister ve başkası için kendine karşı durur. Öyleyse kültür çevremizde geçerli olan ahlâk da bir ferâğat ahlâkıdır. Dinlerdeki ahlâkın esası da hep buna dayanır.

İlkel toplulukların saygı gösterdiği "başkası" yalnızca kendi soyu sopp, uluslar için yalnızca kendi ulusudur. Ancak bütün bunların üstüne çıkabilen, başkasını göz önünde tutan, ötekini insan olarak gören ve algılayan çok az sayıda filozof kişiler için "başkası", bütün insanlardır. Çünkü filozofun çevresi genişlemiştir. Bu çevrede bütün insanlık yer alır.

Ne olursa olsun bütün bu ahlâklarda esas olan hep başkalarını göz önünde tutmadır; hep birlikte yaşanan insan, toplum söz konusudur, toplumun istekleri, gereksinimleri düşünülür, toplumun davranışlarımızdan ne beklediği bize bildirilir. Bu bakımdan bütün yürürlükteki ahlâk yasaları bir buyruk niteliğini alır.

B. AKARSU, Ahlâk Öğretileri, İstanbul, Remzi Kitabevi Yay., 1982. B. AKARSU, Mutluluk Ahlakı, (Ahlâk Öğretileri I), İstanbul, tsz. İnkılap Yayınları; S. H. BOLAY, Felsefi Dektinler Sözlüğü, Ankara, Akçağ Yayınları, 1999.

Ayrıca bkz., EGOİZM, ETİK, ETİĞİN PROBLEMLERİ, ETİĞİN TARİHİ.

Bayram DALKILIÇ

FERASET, kelimesi, Arap dilinde "firaset" olarak geçmektedir. Arap dilinde feraset denildiğinde "binicilik" akla gelir. Arap dilindeki firaset kelimesi, galatı meşhur olarak Türkçeye feraset olarak geçmiş ve o şekilde kullanılmaktadır. Feraset kelimesinin sözlükteki karşılığı; ince ve kapsamlı görüş, derin bakış, kuşatıcı muhakeme, bütünü kucaklayan yaklaşım, keşfetme, sezme, ileri görüşlülük, işin iç yüzüne nüfuz etme, araştırmak ve düşünmektir. Bu kelime, bir kimsenin dış görünüşüne bakarak onun ahlâk ve karakteri hakkında tahminde bulunmayı ifade ettiği gibi, akıl ve duyular vasıtasıyla bilinmeyen, ancak sezgi gücüyle ulaşılan bütün bilgi alanlarına da işaret etmektedir.

Tabii, riyazî ve ilâhî olmak üzere üç türlü ferasetten söz etmek mümkündür. Bunlardan